

Longinus en de Longinuslegende in het Nederlandse taalgebied (tweede deel)

door

Dr. J. VAN HAVER

III. HET LONGINUSPROBLEEM

A. DE IDENTITEIT VAN DE LANSDRAGER

In dit eerste deel van het derde hoofdstuk moeten wij ons bezighouden met de identiteit van de lansdrager. Drie vragen wachten op een antwoord: welke namen worden voor hem gebruikt en hoe verklaart men ze? — wat was zijn eigenlijke functie ten tijde van de kruisiging? — wat weten we over zijn nationaliteit?

1. De naam van de lansdrager

Het is eerder uitzonderlijk dat auteurs bij wie elementen van de Longinuslegende worden aangetroffen, de lansdrager geen eigen naam geven. In alle Nederlandse teksten die de lansdrager benoemen, is die naam Longinus, of tenminste een duidelijk herkenbare nevenvorm daarvan.

Men heeft lange tijd gemeend te mogen aanvaarden — en sommige commentatoren vergenoegen zich nog met deze interpretatie — dat men in de naam Longinus een afleiding moest zien van het Griekse substantief *λογχη*, dat lans betekent; Longinus zou dus in werkelijkheid ook lansdrager heten¹.

Nu kan het niet ontkend worden dat bepaalde rekwisieten door hun enge verbinding met bepaalde personen aanleiding kunnen geven tot het leggen van verrassende verbanden². Hoe bevallig deze interpretatie ook is, toch lijkt het niet nodig te aanvaarden, dat de lansdrager achteraf — en liefst door een geleerde — naar zijn lans genoemd geweest zou zijn.

(1) Vgl. E. Hennecke, *Neutestamentische Apokryphen*, 2e Aufl. Tübingen 1924, p. 78 en een zeer recent werk als L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris 1958, Tome III, deel II i.v. Longinus.

(2) Denken we b.v. aan rekwisieten waarvan het voorkomen bij bepaalde heiligen, het ontstaan gaf aan heelwat volksdevoties, en aan datgene wat men in de Volkskunde sympathie noemt.

We kunnen met meer grond aannemen, dat de militair van de zijdesteek inderdaad Longinus heette. Voor een Romeinse krijgsman was een dergelijke naam zeker niet ongewoon. In de bekende gens Cassia b.v. komt de cognomen Longinus vaak voor (als bij Gaius Cassius Longinus, een der moordenaars van Caesar). Zelfs in een treurspel van 1622, Rosimunda, door de Aalsterse rederijker G. Caudron uit het Latijn vertaald³ vinden we Longinus als gewone Latijnse naam. Jacob van Maerlant, die voor de „ridder” van de lanssteek geen eigennaam heeft (maar wel zijn miraculeuze genezing aanhaalt), kent eveneens een (andere) Longinus, nl. de Romein,, die zich bij de belegering van Jeruzalen door Titus in 70, door zijn moed onderscheidt⁴. Die Longinus stort zich op het Joodse leger, steekt een vijand door de mond en een andere in de zijde.

Deze laatste gegevens, bekend uit de werken van de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus, uit de eerste eeuw, brachten Burdach ertoe een andere hypothese te formuleren. Ofwel, meent hij, zijn Longinus uit het lijdensverhaal en Longinus van de belegering van Jeruzalem een en dezelfde persoon, ofwel mag men veronderstellen, dat de oorspronkelijke naam van de lansdrager enigszins in vergetelheid was geraakt en onder invloed van de mededelingen van Flavius Josephus door Longinus vervangen werd⁵.

Nu moet men weten dat de centuriotraditie ook andere namen kan vooropstellen. In een apocriefe tekst van ong. 150, het zg. Petrusevangelie, geeft Pilatus aan Jozef van Arimatea de centurio Petronius mee met soldaten om het graf te bewaken; na de verrijzenis zegt deze zelfde Petronius: „In waarheid was het Gods Zoon!”⁶. Zo gezien lijkt het mogelijk, dat de uit Fl. Josephus overal bekende Longinus, de eventuele andere naam (namen) volkomen in de schaduw heeft gedrongen, zodat na een paar eeuwen alleen Longinus overbleef.

In onze Nederlandse teksten treffen we nu volgende nevenvormen van Longinus aan: Longunus (nr. 56), Lozynus (nr. 68), Louginus (nr. 73), Longuenus (nr. 75). We kunnen ze nagenoeg onverlet laten; immers, ze zijn al te duidelijk „zersprochen” uit Longinus, wat o.m. in bezweringen met evt. lange mondelinge traditie (als in de drie laatste nummers) aanvaardbaar is.

Een andere wisselvorm komt vaker voor. Zevenmaal vinden we

(3) In een artikel van A. de Maeyer over G. Caudron in *Kultureel jaarboek voor Oost-Vlaanderen* 1960, p. 127.

(4) J. van Maerlant, *Rijmbijbel*, 3e deel, kap. 73: Hoe Longinus die Joede bestond; Maerlant vermeldt volgende details niet.

(5) Burdach, *Der Gral*, p. 228-230.

(6) Bakels, *Nieuwtestamentische apocriefen*, I, p. 338.

nl. de vorm Longius, die overigens ook nog driemaal variante van Longinus is in andere handschriften van een zelfde tekst (nl. in nrs. 4, 5, 57). Daar deze vorm ook in onze buurlanden wordt aangetroffen⁷, kunnen we ons in geen geval op dezelfde gemakkelijke wijze als bepaalde tekstuitgevers van dit probleem afmaken, door Longius gewoon uit te leggen als verkeerd gelezen of overgeschreven in plaats van Longinus⁸.

Voor een verklaring van Longius gaan we uit van een grondvorm Longus, een gebruikelijke Romeinse bijnaam; in de Acta Pauli b.v. is Longus de naam van een Romeins prefect, die zich naderhand bekeert⁹. Met betrekking tot Longus is Longinus een diminutiefvorm, te vergelijken met andere naamparen als Augustus - Augustinus, Marcellus - Marcellinus, Justus - Justinus enz. Onder invloed van bekende namen als Cassius, Horatius, Valerius, die eveneens op -ius uitgaan, kan een mengvorm Longius tussen Longus en Longinus ontstaan zijn.

Bij latere gebruikers van deze namen speelde in elk geval de gedachte aan de betekenis van het grondwoord longus (= lang), nog mee, zoals blijkt uit de Franse benaming „Longius li grans” of uit volgende Duits-Latijnse bezwering uit de 12e eeuw:

der lange longinus
transfixit christi latus
statimque fluxit sanguis de latere;
in ipsius nomine
stet sanguis iste¹⁰

2. Centurio of miles?

In het eerste hoofdstuk hebben we reeds aangestipt, dat in de Longinustraditie een vermenging had plaats gevonden tussen de centurio en de miles van de kruiswacht.

Ook in onze Nederlandse teksten blijkt een zekere verwarring in dit opzicht, al moet gezegd worden, dat de centurio de miles slechts

(7) o.m. zeer vaak in Middelenlengse teksten, afwisselend met Longeus (vgl. Peebles, *The legend*); blijkens Kröner, *Die Longinuslegende*, haast niet in oude Franse teksten, waar de overheersende vorm Longis is (het artikel van K. Michaëlsson onder de titel Longis, in *Etymologica W. von Wartburg*, Tübingen 1958, p. 329-337, geeft bewijspplaatsen van Franse middeleeuwse Longis-bijnamen, maar een oplossing voor de nevensvorm Longis brengt het niet).

(8) B.v. Muller en Scharpé, *De spelen van C. Everaert*, Leiden 1920, p. 639.

(9) Hennecke, *Neutest. Apokryphen*, p. 210-212.

(10) Resp. Kröner, *Die Longinuslegende* p. 39 en *Anzeiger VII* (1838) 608.

In het Onomasticon van Aeg. Forcellinus (delen V en VI van zijn *Lexicon totius Latinitatis*) Patavii 1940 worden i.v. longus een groot aantal van dit woord afgeleide eigennamen meegedeeld: Longius, Longeius, Longidius, Longidienus, Longlius, Longinus, Longinianus.

in enkele gevallen vervangt. Zulks komt trouwens het best overeen met de Westerse overlevering, die in Longinus bij voorkeur de soldaat is blijven zien en die eveneens aansluit bij de evangelietekst van Johannes, die, zoals we reeds eerder opmerkten, elke verkeerde interpretatie uitsluit: „Daarna kwamen de soldaten en braken de benen van de eerste die met Hem was gekruisigd, daarna die van de tweede. Toen ze zagen dat Hij reeds gestorven was, braken ze Hem de benen niet. Maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde”. De handelingen die hier beschreven worden, moeten niet door een honderdman uitgevoerd worden, maar door een gewone onderhorige, een gewoon soldaat.

Indien wij de literaire tekst van De Backer (nr. 78) achterwege laten, blijven ons slechts vier centurioteksten over. „Den capiteyn Lozynus” van nr. 68 is duidelijk genoeg. De nrs. 60 en 63 opteren — blijkbaar uit de kennis hunner schrijvers van de *Acta Longini*, want nr. 60 beroept zich uitdrukkelijk op *Metaphrastes*, zijnde een der auteurs van deze *Acta*¹¹ — voor de Griekse traditie. En in nr. 17 blijkt uit de samenhang van de tekst, inzonderheid uit de geijkte geloofsbelijdenis „Waarlijk deze man was Gods Zoon”, dat Longinus er als centurio wordt aangezien.

Dat er niet meer voorbeelden van Longinus-centurio zijn, mag wel verwonderen, als men weet dat een zoveel gelezen en uiterst produktief werk als de *Legenda aurea*, Longinus als centurio benoemt, zoals wij in het eerste hoofdstuk hebben geconstateerd.

In de andere gevallen wordt ofwel de soldaat alleen vernoemd, of worden centurio en soldaat goed genoeg van elkaar onderscheiden:

ende die ridder die Centurio hiete ... mer een ander ridder die Longinus hiete (nr. 12).

Dat wil niet zeggen, dat Longinus altijd en overal als „soldaat” wordt genoemd.

Eigenlijke soldaatversies treffen we aan in nr. 8 (Longinus miles), in nr. 39 en 77 (een soldaat Longinus); soms staat er een synoniem als krijgsknecht (nr. 14: een der krijgsknechten, Longinus) of als dienaar (nr. 16: den dienaar gheuoemt Longinus).

Hoe noemen onze teksten Longinus dan wel? De meest voorkomende beroepsnaam is „ridder”. Op het eerste gezicht is men geneigd in deze ridder eerder een edelman, een centurio te zien dan een gewoon soldaat, maar dat is zonder twijfel een verkeerde interpretatie, waartegen sommigen erg gezondigd hebben¹². Ook Van

(11) *Acta Sanctorum martii II*, p. 376.

(12) Een paar voorbeelden: telkens G. Kanters in het eerste deel van *De gods-*

Mierlo heeft toegegeven aan een eerste indruk, als hij bij de bespreking van Vanden levne ons Heren, erop wijst dat de auteur de soldaten van Pilatus ridders noemt, om zich aan de voorstellingen van het volk in die tijd aan te passen¹³. Zulks gebeurt immers in veruit de meeste middeleeuwse werken en ridder is er volkomen synoniem geworden van soldaat, krijgsman.

Nog een paar voorbeelden :

- Doe stont dar biden cruce een edel man centurio, die hondert ridderen hadde onder hem, doe hi sach die erde beven ende al dat wonder...¹⁴
- Men beval den ridderen sciere dat graf te wachtene op haer leven¹⁵
- ende die ridders, dat is Pilatus knechten, quamen opten berch van Calvarien (...) ende soe was daer een ridder, genaemt Longinus (nr. 30)

Deze voorbeelden bewijzen genoegzaam dat wij het woord ridder gerust mogen lezen als soldaat.

Is zulks ook het geval met „ruiter”, dat we aantreffen in nrs. 11, 20, 32, 46? De tekstsamenhang bewijst het inderdaad. De keuze van het woord ruiter in plaats van soldaat of ridder werd zeer waarschijnlijk bepaald door invloeden van afbeeldingen op schilder- of beeldhouwwerk.

Het besluit dat zowel ridder als ruiter telkens soldaat betekenen, mogen we met des te meer reden trekken op grond van het Middelnederlands woordenboek : van ridder is de gewone betekenis strijder, krijgsman, soldaat ; ruyter, ruter betekent soldaat, krijgsknecht, die zowel te voet als te paard krijgsveld verricht.

Tot besluit kunnen we dus zeggen, dat onze Nederlandse teksten in overgrote meerderheid in Longinus de gewone onderhorige zien, maar dat enkele uitzonderingen bekendheid met de centurio-traditie verraden.

vrucht tot het Heilig Hart, Brugge 1929, ridder ontmoet, zet hij dat om door hoofdman : (p. 17) een hoofdman had een speer — In *Dat leven ende liden ons heren*, Antwerpen 1518, staat te noentide eigenlijk : een vanden ridderen hadde een speer ; (p. 177) het doorsteken van Uw Hart met de speer van de hoofdman — in hs. 18982 Kon. bib. Brussel lezen we f° 22 in de 7e bloedstorting evenwel : metter ridderlycken speer ; (p. 178) hoe Longinus, de hoofdman — in *Een Devoet boecxke*, waaruit overigens nr. 38 : hoe longinus, die blinde ridder.

J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst*, Roermond 1947, is het met zichzelf hierover niet eens, vgl. p. 278 en 383.

(13) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 187.

(14) J. Bergsma, *De levens van Jezus in het Middelnederlands*, Leiden 1895-98, p. 258, uit een hs. destijds te Stuttgart bekend als *Harmonia evangeliarum flamandice*.

(15) Uit een kruisgetijde einde 15e eeuw, *Vaderlands museum* V (1863) 321.

3. *Longinus een Jood?*

De voorgaande commentaar doet veronderstellen, dat Longinus, hij weze nu soldaat of honderdman, in elk geval Romeins onderhorige was. In de volgende bladzijden zullen we moeten uitleggen hoe het komt dat sommige commentatoren hem niet als zodanig hebben beschouwd, maar hem een totaal andere rol hebben toebedeeld : geen Romeinse militair, maar een Joodse helper of nog, een toevallige aanwezige op Golgotha.

Nr. 11 b.v. noemt Longinus weliswaar onbetwistbaar als Romein (Geluckigen Romeyn!), maar in andere teksten, waar de context bij de lansdrager eveneens naar een Romeinse soldaat wijst, wordt de rol van de Joden al groter. In nr. 7 zoeken de Joden „enen van Pylatus knechten”, die Jezus' ziel wil zoeken in het diepste van Zijn borst ; in nr. 30 heten de ridders ook Pilatus' knechten, en een van hen, Longinus, opent Jezus' rechterzijde „om de Joden te behagen”; in nr. 66 leidt een Jood de blinde Romein Longinus voor het kruis en wijst hem waar de lans moet gestoken worden.

Het is inderdaad zo, dat het samenzijn van Joden en Romeinse soldaten bij de kruisiging op de Calvarieberg een intense verstrengeling der dramatis personae in de hand heeft gewerkt ; zowel op afbeeldingen als in geschreven bronnen wordt samenwerking van beide groepen vastgesteld, ook in het onderdeel van de handeling die ons nu bezighoudt : de zijdesteek.

In nr. 28 kan Longinus zowel een Romein als een Jood zijn. Een gewoon soldaat van de kruiswacht is hij zeker niet, wel een omstaander, die eerder toevallig bij het kruisgebeuren betrokken wordt, omdat de Joden niemand vinden, om door de lanssteek na te gaan of Jezus nog leeft. In nr. 5 is een van de helpers, nl. diegene die de beenderen van de twee moordenaars moet breken, een Jood :

te hen beiden quam een jode gegaen
ende brac haerrer beider been saen.

en men kan zich afvragen, of de soldaat, die een paar regels verder de steek met de speer toebrenghet, eveneens een Jood is, zij het dan wel in Romeinse dienst, als blijkt uit volgende verzen :

Longinus hi en lette niet
alsoe als pylatus hiet.

De nrs. 22 en 51 laten echter aan duidelijkheid niets te wensen over : de lansdrager is er een Jood! In nr. 22 lezen we :

hier na cam met groten ghere
die blende jode metten spere.

en in nr. 51 is er sprake van „den joede longynus”.

Wij lezen dergelijke teksten met enige verrassing, en toch blijkt de overtuiging dat de dader van de lanssteek geen Romein maar een Jood is geweest, sterke verspreiding gekend te hebben. Een apocriefe tekst, die gewoonlijk genoemd wordt *Evangelium infantiae Salvatoris*, deelt die overtuiging al in een Arabische versie: Toen Jezus klein was en in Nazareth samen met de kleine Judas Iscarioth speelde, werd hij eens door deze laatste geslagen en gekwetst; dat was een voorafbeelding, want Judas had de kleine Jezus gewond in de rechterzijde, precies daar, waar de Joden Hem met een lans zouden doorsteken. Hier volgt deze tekst:

Caput XXXV

Alia ibidem mulier degebat, cujus filius a satana vexabatur. Hic, Judas nomine, quotiescumque satanas ille eum corripiebat, omnes qui ad eum appropinquabant mordebat, atque si neminem juxta se inveniebat suas ipse manus et caetera membra mordebat. Audiens ergo mater huius miseri famam herae Mariae et filii ejus Jesu surrexit ac filium suum Judam secum ad dominam Mariam deduxit. Interim Jacobus et Joses dominum Jesum infantem duxerant, ut cum ceteris infantibus luderent; ac domo egressi considerant, et cum eis dominus Jesus. Accessit Judas daemoniacus et ad dextram Jesu consedit; tum a satana, ut fieri solebat, infestatus dominum Jesum mordere voluit, sed non potuit, tamen latus Jesu dextrum percussit unde hic flere coepit. Extemplo exivit ex puero illo satanas fugiens, cani rabido similis. Hic autem puer, qui Jesum percussit et ex quo satanas forma canis exivit, erat Judas Ischariotes, qui illum Judaeis prodidit; et idem ejus latus, in quo percusserat eum Judas, Judaei lancea confixerunt¹⁶.

Een andere echo uit een heel andere bron: Mattheus van Edessa, tijdgenoot van de eerste kruistocht, deelt mee dat de kruisvaarders in Antiochië een kostbare relikwie hebben ontdekt, nl. het wapen „waarmee het goddeloze volk der Joden de zijde van Christus had

(16) C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1876, p. 199; vertaling van deze tekst ook bij Babels' *Nieuwtest. apocriefen* I, p. 270 en bij C. Ruts, *De Apocriefen uit het N. Test.*, Brussel 1927, p. 53-54.

In hetzelfde *Evangelium infantiae Salvatoris arabicum* worden in caput XXIII Jozef en Maria op weg met het kindje Jezus tegengehouden door twee boeven, die de twee boosdoeners blijken te zijn, die later met Christus gekruisigd worden; ze dragen hier afwijkend van de traditie de namen Titus en Dumachus.

Naar aanleiding van dit fragment moet eveneens gewezen worden op een andere merkwaardigheid. In een versie uit Spanje van het Lat. responsorium *Omnes amici mei* wordt Judas insgelijks als de dader van de lanssteek aangezien, vgl. R.J. Hesbert, *Le problème de la transfixion du Christ*, Paris 1940, p. 173.

doorstoken" ¹⁷.

Zo is het minder bevreemdend een bezwering uit Engeland te horen aanvangen :

Longinus miles Ebreus percussit latus domini

en een Duitse :

Sanctus Longinus, der jüdisch ritter
der stach Gott ein wunden ¹⁸.

Dergelijke interpretaties kunnen als volgt ontstaan zijn. De Joden werden collectief verantwoordelijk gesteld voor het lijden van Christus in zijn geheel. Werd nu uit dat lijden één moment uitgelicht, wat b.v. zo vaak met de zijdesteek gebeurde, dan werd onder invloed van die collectieve schuld een individuele Jood voor zulk moment verantwoordelijk geacht, evt. tegen andere overleveringen in.

Hoe b.v. alle schuld van de kruisiging op de Joden wordt geladen, blijkt uit het zg. Petrusevangelie, ontstaan in het midden van de tweede eeuw :

12 En (de Joden) legden zijn klederen voor hem neder, verdeelden ze en wierpen daarover het lot. 13 En nu beschimpte een van de misdadigers hen, zeggende: „Wij lijden zo, vanwege de misdaden die wij begaan hebben, maar deze, wat heeft hij voor kwaads gedaan?”

14 En ze werden toornig over hem en bevalen dat hem de benen niet zouden gebroken worden, opdat hij in marteling zou sterven.

15 Het was nu middag, en duisternis omving geheel Judea. En zij waren vol onrust en angst dat de zon was ondergegaan terwijl hij nog leefde. Want zij hebben een schriftwoord dat de zon niet mag ondergaan over een gedode. 16 En een van hen sprak: „Geef hem gal met azijn te drinken”. En zij mengden het en drenkten hem daarmee. 17 En zij vervulden alles en maakten over hun hoofd de maat der zonden vol. 18 Velen nu gingen met lichten rond in de mening dat het nacht was (...)

19 En de Heer riep uit, zeggende: „Mijne kracht, mijne kracht, gij hebt mij verlaten!” 20 En als hij dat gezegd had, werd hij opgenomen. En juist op dat uur scheurde het voorhangsel van de tempel te Jeruzalem in tweeën. 21 En toen trokken ze de nagelen uit de handen des Heren en legden hem op de grond. 22 En de ganse aarde beefde en er ontstond een grote vrees. Toen scheen de zon weder en

(17) St. Runcinam, *The holy lance found at Antioch*, in *Analecta Bollandiana* LXVIII (1950) 204.

(18) Resp. bij L. Gougaud, *Dévotions et pratiques ascétiques du Moyen Age*, Paris 1925, p. 19 en bij I. Hampp, *Beschwörung*, p. 202-205.

men bevond dat het het negende uur was ¹⁹.

In dit opzicht is ook volgende tekst leerrijk :

... Oock overpeysen hoe die felle joden na dat hy nu gestorven was, noch niet genoeg versaeft en waren door alle die smerten, pijnen, tormenten, verwijt ende versmaetheyt die sy den ghebenedijden Godtsone aenghedaden hadden voer zyn doot, maer na zijn door hebbensen noch getormenteert ende met een afgrijsselijke wreetheyt hebbense zijn syde totter herten toe gheopt, daer bloet ende water uutghevloten is ²⁰.

Zulk een houding tegenover de Joden is overigens niet zo bevreemdend, voor wie zich sommige kerkelijke gebeden herinnert. In het Goede-Vrijdagofficie klonk tot voor enkele jaren het gebed „pro perfidis Judaeis”, en nog steeds gelden de Improperia bij de kruisverering als scherpe aanklachten voor vele onderdelen van de passie :

Ego eduxi te de Aegypto, demerso Pharaone in Mare Rubrum: et tu me tradidisti principibus sacerdotum.

Ego ante te aperui mare: et tu aperuisti lancea latus meum.

Ego te potavi aqua salutis de petra: et tu me potasti felle et aceto.

Ego te exaltavi magna virtute: et tu me suspendisti in patibulo Crucis ²¹.

Een toegespitste, doorgedreven jodenhaat heeft in vroegere eeuwen geleid tot betreuenswaardige excessen. We zouden die stilzwijgend zijn voorbijgegaan, ware het niet dat bij talrijke jodenvervolgingen in de middeleeuwen de beschuldiging wordt uitgesproken, dat de Joden geconsacreerde hosties doorstoken en schandelijk behandeld hadden, een beschuldiging, die niets anders is dan de aanklacht, dat de Joden de daad van Longinus destijds, symbolisch willen herhalen op een hostie ²². Ook in Vlaanderen blijven in talrijke legenden sporen van een dergelijke overlevering levendig. We halen een

(19) Bakels, *Nieuwtest. apocriefen*, I, p. 337; de lezer zal gemerkt hebben, dat de lanssteek hier niet vermeld werd, tenzij men veronderstelt dat hij in vers 17 — vóór Christus' dood — onderverstaan wordt.

(20) C. Donthers, *Devote oeffeninghen ende contemplatie op die seven principale bloetstortinghe ons Heeren*, Antwerpen 1596, p. 18 v°.

(21) Dit zijn enkele zinnen uit de Improperia zoals men ze in elk Romeins missaal kan vinden.

(22) Zulks is ook de mening van K. Burdach, *Vorspiel. Gesammelte Schriften*, I, p. 241 (Halle 1925); daar zegt Burdach tevens dat in Duitse passiespelen Longinus nadrukkelijk in verband wordt gebracht met de Joodse wisselaars, die door Jezus uit de tempel verdreven waren geworden: hij wordt nu hun werktuig en zal ervoor zorgen dat hun wraak tot uiting wordt gebracht door Christus nog een wonde meer toe te brengen.

voorbeeld aan, een redactie van het einde van de 15e eeuw over de oorsprong van de miraculeuze kruisen van Asse in Brabant :

Om haar schulden te kunnen voldoen gaat een oude vrouw haar kleed verpanden bij de Joden; dezen stellen haar voor, hun in ruil voor een ruime beloning de hostie van haar paascommunie over te leveren. Op weg naar de Joden om hun wens te volbrengen, denkt ze eraan, dat zij de oorzaak zal zijn, indien de Joden het lichaam des Heren honend doorsteken. Zij krijgt berouw en verstoppt de hostie in een boom, een verdroogde els. De boom schiet weer uit enz.²³.

Een laatste eigenaardig samentreffen moeten we, in verband met Longinus en de Joden nog behandelen. In het „eerste vertoogh” van zijn passiespel stelt Cornelis de Bie het „triumpherende ghe-loof” voor en haar tegenspeelster is de Joodse synagoge, afgebeeld met een lans. De dialoog komt tot een hoogtepunt, wanneer Synagoga het Geloof bedreigt :

De Synagoogh steekt met haar lancia op het Gheloof, maar blijvende het Gheloof staen, valt de Synagoogh over rugh verblint en haer lancia ghebroken²⁴.

De eerste indruk die van een dergelijke passage uitgaat, is dat hier beïnvloeding door elementen van de Longinuslegende tot uiting komt, inzonderheid van de voorstelling als zou Longinus (als dader van de lanssteek) een Jood geweest zijn.

Het is zo dat C. de Bie niet de uitvinder van deze oppositie is geweest ; zij behoort tot het middeleeuws Europees geestelijk gemeengoed en het geredetwist van Ecclesia en Synagoga over de waarheid van het christendom is zowel in de beeldende kunst als in de literatuur een bekend motief geweest²⁵.

Maar de zopas vooropgezette stelling krijgt meer grond, indien we weten dat de Ecclesia soms, als op het zeer oude diptichon van de H. Nicasius te Doornik, rechts van de Gekruisigde het bloed uit de zijwonde in een kelk opvangt²⁶.

(23) Zie G. Kurth, *De geschiedenis van de miraculeuse kruisen van Asse*, Asse 1912, p. 21 en 57.

Bij A. de Cock en I. Teirlinck, *Brabants sagenboek* II, p. 24-41 komen een aantal hostielegenden voor waarin over Joden sprake is, o.m. de oorsprong van het Brusselse Sacrament van Mirakel ; een lied over dit laatste bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische Lieder des XV. Jahrhunderts*, Hannover 1854, p. 235-8. Zie ook De Voofs, *Middelnederlandse legenden en exempelen*, Groningen 1926, het 5e hdk : De Joden en de exempelen, p. 199-229, inz. 206-208.

(24) C. de Bie, *Goddelyck ransoen*, Lye, 1687, p. 6.

(25) Iedereen kent b.v. de prachtige beelden van Ecclesia en Synagoga, die het zuidportaal van de Straatsburgse kathedraal sieren.

(26) Afbeclding in Kon. mus. K.G., Jubelpark Brussel.

Bij Walafrid Strabo komen we met ons inzicht een stap verder. In zijn veelgelezen *Glossa Ordinaria* tekent hij in zijn commentaar op het evangelie van Mattheus na de dood van Christus aan :

In centurione fides Ecclesiae designatur, quae velo caelestium mysteriorum per mortem domini reserato, Jesum filium Dei tacente Synagoga confirmat²⁷.

Hier is de centurio het symbool van de Kerk en tegenover hem staat het jodendom, blijkbaar belichaamd in de figuur van de Jood, die de lanssteek toebracht.

Men kan daartegen opwerpen, dat bij moderne commentatoren nergens meer sprake is van deze tegenstelling centurio - Longinus. Een vaak afgebeelde kruisigingsgroep was nl. ook de groep van de Gekruisigde met de lansdrager aan de ene en de sponsdrager Stephaton aan de andere zijde. Bij heelwat kunsthistorici wordt het verband gelegd tussen deze twee figuren enerzijds en anderzijds Ecclesia en Synagoge. Bij Réau b.v.: Dans la scène de la Crucifixion, Longin représente les Païens dont les yeux se sont ouverts à la lumière, par opposition à Stephaton qui incarne les Juifs obstinés dans l'erreur²⁸. En bij Timmers : de Romeinse honderdman, die, nadat hij met de lans Christus' zijde doorstoken had, erkent dat Hij waarlijk de Zoon Gods is, is het beeld der Kerk ; Stephaton geldt volgens de traditie als Jood, hij verbeeldt de Synagoge²⁹. Het aannemen van deze voorstelling impliceert evenwel dat Longinus aangevaard wordt als centurio! Wat mij bij het bekijken van de afbeelding toch telkens treft³⁰, is dat de symbolische verbondenheid van Longinus - Ecclesia en Stephaton - Synagoge een interpretatie is, die nergens zo expliciet blijkt, dat ze overtuigend moet ; dat anderzijds de constante aanwezigheid van de lans bij de Synagoge in de rich-

(27) Walafrid Strabo stierf in 849 ; de tekst bij Migne, deel 114, p. 176, vrijwel identiek met de commentaar op Marcus en Lucas resp. p. 240 en 349.

Over de grote invloed van de *Glossa ordinaria* leze men een noot bij Daniëls in zijn Inleiding (p. XII) tot de *Spiegel der menscheliker behoudnisse*.

(28) L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, T. III, vol. II, p. 813.

(29) Timmers, *Symboliek en iconografie*, p. 278 ; op p. 383 is Longinus geen hoofdman meer, maar krijgsman.

(30) Behalve het reeds vermeld voorbeeld op de ivoren diptiek uit de 9e eeuw uit Doornik, vernoem ik een kruisreliquarium te Tongeren uit de 13e eeuw : de Kerk wordt er afgebeeld met kruisvaan en kelk, de synagoog met een gebroken standaard of lans (afb. Mus. Jubelpark) ; ong. zo is de voorstelling van beide personages door de zg. meester der Ursulalegende van 1486 (afb. in *Catalogus Eeuw VI*. Primitieven 1960, p. 129 ; vgl. de commentaar van Réau, *Iconographie*, T. II, vol. II, p. 487) en op de rug van twee kleine panelen van het retabel van de geboorte, Brussels werk van ong. 1500 (afb. Jubelpark) : de Kerk met kruisstaf en kelk, de Synagoog met de tafelen der wet en de gebroken banier ; in het koorgestoelte van de O.-L.-Vrouwkerk te Aarschot is de Synagoog bovendien geblinddoekt.

ting van Longinus - Jood kàn wijzen.

Ik wil als leek in de kunstgeschiedenis geen verder oordeel uitspreken, alleen het probleem aan de aandacht der kunsthistorici opdragen.

B. DE DAAD VAN LONGINUS EN HAAR GEVOLGEN

Wij weten hoe Sint-Jan de daad van Longinus voorstelt. Naar Joods gebruik mochten de terdoodveroordeelden na zonsondergang niet op het kruis blijven hangen. Bij de kruisiging van Christus mocht dit nog minder, omdat het 's anderen daags Paasfeest was. In dergelijke gevallen was het gebruikelijk de doodsstrijd van gekruisigden te verkorten door hun de benen te breken, wat bij de twee boosdoeners ook gebeurt. Bij Jezus gekomen, bemerken de soldaten dat Hij reeds gestorven is. Het *crurifragium* is dus niet meer nodig, maar om zeker te zijn, doorsteekt een hunner Zijn zijde.

Wanneer wij nu de gegevens uit onze teksten vergelijken, dan rijzen toch opnieuw een aantal vragen op die een antwoord behoeven: met welk wapen werd de wonde toegebracht? kan de lanssteek ook doodsoorzaak geweest zijn? welke gevolgen had het toebrenge van de zijde wonde?

1. *Het wapen*

Vrijwel altijd wordt het wapen waarmee de soldaat de zijde van de Verlosser doorstak in het Latijn *lancea* genoemd. Vanzelfsprekend zetten een aantal Nederlandse teksten dit om door *lancie*, meestal door *lans*.

De voorkeur van de auteurs gaat echter naar het woord *speer*, dat van Germaanse oorsprong is, maar in betekenis zeer goed met *lans* overeenkomt: een lang, dun steekwapen met scherpe punt.

De betekenis van het substantief wordt af en toe door allerlei tekenende adjectieven verscherpt: met enen *scarp* spere (nr. 5), een *lancie* scherp van stael (nr. 11); en met enige overdrijving zelfs: met enen brede scarp lang spere (nr. 7), de grote grove brede spere (nr. 62) (Vergelijk nog nrs. 15 en 38).

Naast *lans* en *speer* vinden we een derde woord, nl. *glavie* (nrs. 6 en 21; nr. 1: *ghelaive*), ontstaan uit Lat. *gladius* = zwaard. De voorstelling, dat een grote zijwonde beter met een breder, zwaarder wapen gemaakt kan zijn, kan in bepaalde gevallen bijgedragen hebben tot de keuze van dat woord, al betekent *glavie*, blijkens het Middelnederlands woordenboek in de eerste plaats toch ook *lans*, staalspits van de *lans*, en nu en dan, zwaard, slagzwaard.

Voor de auteur van het *Leven van Lutgart* was het wapen van de zijdedwonde misschien een zwaard, tenminste indien we een analogie-redenering aanvaardden. Men weet dat Lutgart zozeer begeerde voor Jezus te mogen lijden, dat God haar een pijnlijke zijdedwonde toestond, zonder dat daarbij een „zwaard” te pas kwam, zegt de dichter :

Nu hort hoe si daer werden sal
dat si van herten so begert
al sonder glavie ende swert
al sonder iser ende wapen (...)

want daer si nedersitten soude
so gaf ene adere enen crac
die jegen therte hare ute brac
nit anderssins dan of si ware
ontwe getrokken, die van hare
dat bloet so sterke dede springen
dat syt ne conde nit bedwingen (...)

dos dedse har brudegom verwerven
Her Jhesus Kerst, dat si begerde
tin tide al sonder slach van swerde³¹.

Het wapen van de zijdesteek was op dat ogenblik reeds een der belangrijkste passiewerktuigen geworden³². Voor het Westen kreeg de lans vooral belang als passierelikwie, nu H. Lans genoemd, en waarvan zelfs verscheidene exemplaren opdoken³³. De geschiedenis van elk van die H. Lansen is voor ons niet zo interessant, wel de uitstraling van de lans in ons taalgebied.

Behalve in geestelijke teksten³⁴ krijgen we er echo's van op volkskundig gebied. Zo is er een kruid dat *Lancia Christi* heet, ook wel *adderstong* geheten, een in Vlaanderen zeldzame varensoort, *ophioglossum vulgatum*³⁵, waaraan bijzondere kracht wordt toegeschreven als het volgens een bepaald ritueel geplukt en belezen wordt,

(31) *Leven van Lutgart*, uitg. F. van Veerdeghem, Leiden 1899, nl. Ite boek XXIIe hfd. v. 7076-9, 7108-14, 7334-6.

(32) In de Byzantijnse ritus draait het centrale deel van de mis rond de daad van de lanssteek; vgl. Hesbert, *Le problème*, p. 187 en Burdach, *Der Gral*, p. 130-146.

(33) Over deze H. Lans: Peebles, *The legend*, p. 56-61; Runciman in *Analecta Bollandiana* LXVII (1950), 197-209 en waarin bibliografie; het werk van A. Hofmeister, *Die heilige Lanze*, Breslau 1908 behandelt de lans als kenteken van de koningsmacht, en treffend is wel dat de Duitse lans, die in 926 aan Heinrich I toekwam, pas in 1250 Longinuslanze heet.

(34) M. Meertens, *De godvrucht* II, p. 83-84.

(35) I. Teirlinck, *Flora magica - De plant in de toverwereld*, Antwerpen 1930, p. 49.

of dat als middel kan dienen om tovenaars en heksen te herkennen³⁶.

Ook op literair gebied bleef de lans niet zonder belang. Wie ooit *Parcifal* gelezen heeft, herinnert zich daaruit ongetwijfeld die passages waarin een schildknaap optreedt met een blanke lans, waarvan bloed neerdruppelt. We denken hierbij dadelijk aan dat deel van de Longinuslegende, waarin verteld wordt dat het water en het bloed uit de zijwonde langs de stok van de lans op Longinus' hand terecht kwam³⁷. In *Parcifal* is deze lans eng verbonden met een andere passierelike, de schaal of de kelk waarin Jozef van Arimatea Jezus' bloed had opgevangen. (Men weet dat Chrétien de Troyes, *Perceval*, of *Li conte del Graal*, aan het hof van de graaf van Vlaanderen is ontstaan en ook ten onzent werd bewerkt³⁸).

Een gelijkaardige voorstelling lezen we in de reeds eerder geciteerde roman *Seghelijn van Jerusalem* :

die scacht was wit als een swane
ende altoos so hincker ane
van versen bloede een droepelkijn (nr. 4).

We zouden tenslotte ook kunnen wijzen op het bekende gedicht van Heiman Dullaert „Op de speer die Zijne zijde doorstak”³⁹.

2. De wonde

Als we over de wonde spreken die door het wapen van Longinus aan Christus werd toegebracht, staan we andermaal voor enkele vraagtekens. De evangelietekst zegt : „maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde”, zonder evenwel nader aan te duiden welke zijde doorboord werd.

Wij mochten verwachten dat een aantal middeleeuwse schrijvers

(36) Resp. uit Limburg XII (1930-31) 121 en uit *Duivelgeesel* p. 13-15 ; in deze laatste formule komt, zij het ogenschijnlijk zonder direct verband met *Lancia Christi*, ook Longinus voor (zie tekst nr. 74).

(37) Niet iedereen is ervan overtuigd dat de lans van de graallegende de lans van Longinus is geweest ; sommigen menen de Keltische oorsprong ervan te kunnen bewijzen, vgl. Peebles, *The legend*, p. 172-6.

(38) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 158-161 ; we bezitten er nog een viertal fragmenten van.

Vgl. tevens *Parzival* van Wolfram von Eschenbach.

Maerlants Graalroman, die slechts 1926 verzen telt, gaat hoofdzakelijk terug op een andere auteur, een tijdgenoot van Chrétien, nl. Robert de Borron en ze wijden alle aandacht aan de beker, door Jezus bij het Laatste Avondmaal gebruikt en waarin Jozef van Arimatea later het bloed van de Zaligmaker opving, dat nog uit de wonden vloeide bij de kruisafname ; uitg. van *Le roman de l'estoire du Graal* van Robert Bor(r)on, Paris 1927.

(39) B.v. bij R. van de Moortel, *Heiman Dullaert*, Diest 1943, p. 24.

zouden trachten dit te verduidelijken⁴⁰.

Ofwel wordt, zoals bij Maerlant (nr. 2) de rechterzijde vermeld, ofwel wordt gezegd dat de steek van de zijde doordrong tot in het hart (b.v. nrs. 15 en 47), ofwel worden nog andere verduidelijkingen gegeven :

dat men (de speer) sette up sijn rechter side tusschen sijn twee curte rebben, recht ieghen sijn herte (nr. 28).

Deze „korte ribben” komen meermaals terug, en waarom precies daar moet gestoken worden, lezen we af uit nr. 30 :

opende Jhesus rechter side ende stac hem in sijn ghebenedijt herte, niet tussen die ribben mer onder de corte ribben (...) want hadde hi hem tusschen de ribben gesteken (also men maelt) de spere moeste gebroken hebben of de ribbe...

In geen enkele van onze teksten wordt evenwel van de linkerzijde gewag gemaakt. Toch zou men dit verwachten, te meer daar er zo vaak van het hart sprake is. De voorliefde voor de rechterkant hangt volgens de commentatoren samen met het vers : „Vidi aquam egredientem de templo a latere dextro”, en met de symboliek van de zijdesteek, die een voorafbeelding had gekregen in het scheppingsverhaal : zoals Eva uit de rechterzijde van Adam voortkwam, zo werd de Kerk geboren uit de rechterzijde van de Verlosser⁴¹. Toch bestaan er een aantal afbeeldingen, waarop de lanssteek in de linkerzijde wordt toegebracht. We komen erop terug in het hoofdstuk Longinus en de Iconografie.

Dezelfde liefde voor de aanschouwelijkheid en de zin voor het detail hebben naast de plaats, ook de aard van de wonde willen tonen. Men kan „wonde wide” (nr. 21) evt. wel verklaren uit rijm-dwang met „side”, maar in nr. 32 b.v. wordt duidelijk gemaakt dat de wonde zo breed was „dat men lichtelyc drij vingeren soude daer in gebrocht hebben”; in nr. 30 is de wonde zelfs „twe palmen breed”. De aard van de wonde hangt overigens nauw samen met de manier, waarop ze werd toegebracht. Uit de keuze van de werkwoorden kan de visie van de auteurs voor een goed deel afgeleid worden.

In de meeste gevallen vinden we een werkwoord als steken of

(40) Hoezeer middeleeuwers alles concreet wilden zien, bewijst b.v. ook de nauwgezetheid, waarmee ze het precieze aantal van Christus' wonden wilden berekenen (iets daarover vindt de lezer bij Stracke in *Ons geestelijk erf* XVII (1943) I, p. 71-140 en de aandacht die ze besteedden aan de zg. vergeten wonden vgl. M. Meertens, *De godsvrucht* II, p. 14-15 en 23-26.

(41) Timmers, *Symboliek en Iconografie*, p. 279.

doorsteken, blijkbaar als vertaling van het Lat. perforare (perforavit); in sommige teksten wordt dit werkwoord door een bepaling versterkt : tspeer daer onsochte onse heere mede was gesteken (nr. 4), doe stac hij met groeter cracht (nr. 28), dynre zijden welc Longinus soe wredelic doerstac (nr. 37), hoe Longinus met grooter cracht de groote grove breede spere heeft gesteken door de heyliche rechte syde ons Heeren, al crakende tot int herte Jesu (nr. 62).

De versterking kan ook uitgedrukt worden door een „sterker” werkwoord : dryft een lancie door zijne rechte zij (nr. 11), doen longius syn hert doerstiet (nr. 24).

Er is evenwel een tweede groep werkwoorden, waarvan de keuze zonder twijfel onder invloed stond van de symboliek in verband met de zijdewonde ; het zijn synoniemen van openen, open doen, en ze beantwoorden aan Lat. aperire (aperuit) als de nrs. 3, 7, 32. Langs deze „opening” kan een stroom van genaden en weldaden, inz. de sacramenten de mens bereiken.

Ook een verbinding van beide werkwoorden treffen we aan : nam hi een spere ende opende Jhesus rechter side ende stac hem in syn gebenedijt herte (nr. 30).

3. De steek als doodsoorzaak

In de godsdienstige epiek van de middeleeuwen is „Van ons Heren passie” een bekend werk. Daar het de zijdesteekpassage (v. 869-874) met evangelische eenvoud en getrouwheid navertelt, konden wij het tot nog toe niet te berde brengen ; in de proloog treedt de dichter trouwens op tegen diegenen, die een dergelijk verhaal naar eigen goeddunken wijzigen of er bijzonderheden aan toevoegen. Slechts op een paar plaatsen kan men deze dichter afwijkingen aanwrijven, zo bij een beschouwing van Christus aan het kruis, die wij als uitgangspunt zullen gebruiken voor het onderzoek, of de steek in de zijde ook vóór Jezus' dood plaats gehad kan hebben.

In de ontwikkeling van zijn lijdensverhaal last de auteur van Ons Heren passie een passage in, een beschouwing over het lijden in het algemeen ; ook de zijdewonde wordt hierin opgenomen, hoewel hij nog niet tot aan de dood van Christus gevorderd was :

sijn armen heeft hi wijd ondaen
 omdat hi di wil omme vaen
 hi biet sijn mont, sijn hoeft zijcht neer,
 te cussen di is sijn begheer;
 sijn side is oec doer ghewont
 daer hi di toent sijn zuete gront ⁴².

(42) V. 663-8 van *Ons heren passie*, uitg. J. Verdam in Ts. Ndl. taal- en letterk. XXV (1906), p. 190-242.

Wij kunnen aanvaarden dat de dichter, overweldigd door gevoel, een ogenblik de draad van het verhaal heeft losgelaten, om enige tijd te verwijlen bij een symbolische voorstelling van de Gekruisigde, die ook in andere middeleeuwse werken wordt aangetroffen ⁴³.

In een opsomming in nr. 31 wordt de lanssteek eveneens midden in de andere lijdensmomenten opgenomen :

met roeden gheslaghen (...) met die speer doersteken (...)
bespogen ende ghecroent, (...) inden cruce opgheheven...

De volgorde is hier zonder twijfel minder gewoon, maar psychologisch wellicht nog aanvaardbaar, omdat de auteur eerder het geheel der wonden en beledigingen dan de chronologische — en logische — orde op het oog kan hebben gehad ⁴⁴.

Naar aanleiding van een redactie der XV pater noster der passie (nr. 41), waarin het doorsteken van de zijde aangehaald wordt als gebeurd zijnde voor de dood, betreurt pater Stracke precies het te loorgaan van deze logische en chronologische orde in die tekst ⁴⁵. Nu had hij er wellicht een andere uitleg kunnen voor geven, nl. deze, dat een dergelijke versie ook bij een andere traditie kon aansluiten. Er zijn immers teksten, waar we de opzettelijkheid van zulk husteronproteron niet kunnen loochenen!

Nemen we eerst nr. 3 uit Boendales Lekenspieghel. Dadelijk na de laving met azijn en gal, opent Longinus Jezus' zijde ; pas na de belofte aan de goede moordenaar en diens beveling aan Zijn hemelse Vader, geeft Jezus de geest.

Ongeveer uit dezelfde tijd stamt de roman Segheliijn van Jherusalem. In dit werk is het husteronproteron eveneens bijzonder opvallend :

In dien tide, als si te sticken
sloeghen u huut al omme entomme
met gheeselen aen die colomme.
Noch daden si u meer torment.
Een crone dornijn, die menich ent
hadde, daden si u staen
op u hoeft; doe braken saen

(43) Verdam verwijst in de zoëven aangehaalde uitg. p. 240 naar verschillende voorbeelden ; hij vernoemt evenwel Brief XXII van Hadewich niet.

(44) Men vergelijke overigens het gezang *Crux fidelis* uit het officie van Goede Vrijdag :

Felle potus ecce languet, spina, clavi, lancea mite corpus perforarunt,
unde manat, et cruor : terra, pontus, astra, mundus, quo lavantur flumine!

en ook nog *Limburgs gebedenboek* p. 169-170.

(45) *Ons geestelijk erf* XVII (1943), I, p. 83, 86.

u hersen ghemanc met bloede roet.
 Noch daden si u pine groet,
 als die vroede wale weten.
 Handen, voete si u spleten
 met drie naghelen ijserijn,
 met enen spere therte dijn
 al doersteken ende doerboert.
 Ende dit hadden wi verboert
 ende ghi dit jammer groet
 doghen wout doer onsen noot.
 Doe gaven si u na u pine
 gheminghet galle met asine
 ende doe waest al vuldaen ⁴⁶.

In „Ons liefs heren passie”, nr. 23, hoort Longinus Jezus kermen en „hem began syns tonfarmen”, hij steekt Hem in Zijn hart en strijkt het bloed van de wonde aan zijn ogen ; als de eerste moordenaar ziet, hoe Longinus van zijn blindheid wordt genezen — de auteur heeft in deze miraculeuze genezing dus het motief gezocht voor de bekering van de goede moordenaar! — vraagt hij dat Jezus aan hem zou denken in de hemel.

Ook in nr. 71 wordt de lanssteek als de doodssteek opgevat, een mening, die, zij het zeer voorzichtig, nog in een tekst van 1725, nl. nr. 20, wordt geformuleerd ⁴⁷.

Het is zonder meer duidelijk dat wij in al deze voorbeelden niet staan voor toevallige en individuele afwijkingen, maar dat wij te doen hebben met overblijfselen van een vroegere overtuiging dat de lanssteek de dood van Christus voorafging en hem bespoedigde.

Dom R.J. Hesbert heeft aan dit probleem een uitvoerige en overtuigende studie gewijd. Hij heeft kunnen bewijzen dat het Responsorium *Tenebrae* (van Goede Vrijdag) gedurende eeuwen op vele plaatsen gezongen werd als volgt :

Tenebrae factae sunt super universam terram dum crucifixerunt Judaei Jesum. Et circa horam nonam exclamavit Jesus voce magna : Deus, Deus quid me dereliquisti? Tunc unus ex militibus lancea later ejus perforavit. Et inclinato capite emisit spiritum. Ecce terraemotus factus est magnus...

Aan de oorsprong van deze tekst ligt een interpolatie van Joh. 19 : 34 tussen Mat. 27 : 49 en 27 : 50, waardoor de dood van de Verlosser onmiddellijk volgt op het doorsteken van de zijde. Deze interpolatie vindt men vanaf de 4e eeuw in een aantal Griekse ma-

(46) *Seghelijn van Jherusalem* v. 5860-79.

(47) Volledigheidshalve moet ook nr. 78 vermeld worden ; deze literaire tekst heeft echter geen bewijswaarde.

nuscripten en later eveneens in Latijnse codices.

Reeds tussen 489 en 511 was er te Constantinopel over deze tekst van Mattheus geredetwist, tot het concilie van Wenen (1309) onder paus Clemens V tenslotte besliste dat de versie van Sint-Jan, die de lanssteek na de dood van Christus plaatst, de historische waarheid weergaf. Zo kon men de gedachte veilig stellen, dat Christus niet gestorven was door geweldpleging, maar omdat Hij het zelf had gewild⁴⁸.

Wij constateren aldus eens te meer hoezeer in de verscheidenheid van onze teksten elke afwijking met enige traditie weerspiegeld wordt.

4. De geestelijke betekenis van de zijdewonde

In een passieverhaal, uitgegeven in 1946, last E.H. De Craene — zie nr. 77 — bij de evangelietekst over het uitvloeien van water en bloed een kleine uitbreiding in : en er vloeide uit een weinig water en bloed ; het bloed der zaligmaking, het water des doopsels.

Zoals de meeste uitbreidingen en symbolische interpretaties die we in onze teksten ontmoeten, is ook deze zin eeuwenoud. Reeds bij Walafried Strabo treffen we hem aan :

sicut ex latere Adae sumpta est Eva, ita ex latere Christi exivit redemptio Ecclesiae: per sanguinem remissio, per aquam baptismum⁴⁹.

We hebben met opzet deze aanhaling uit Strabo overgeschreven, omdat ze een ander, nog klassieker beeld bevat, nl. de vergelijking Eva - Adam en zijdewonde - Ecclesia.

Alsoe als yeve, dat ierste wijf
van adams siden ontfinc lijf,
alsoe wert de heilige kerke geboren
van jhesus siden, die was verloren

zo heet het in nr. 5 en ongeveer zo in nrs. 8, 32, 44. Zozeer stond het beeld van de novus Adam in sommige geesten gegrift, dat de schedel, die men op een aantal Calvarie-afbeeldingen kan bemerken, uitgelegd wordt als zijnde de schedel van Adam⁵⁰ :

(48) De hier samengebrachte elementen leest men bij Hesbert, *Le problème de la transfixion du Christ*, p. 29, 46-65, 76, 80. Sommigen hebben in de daad van de lanssteek een mytische parallel willen zien met de Oudnoorse geschiedenis van Baldr die, op aanstichten van Loki, door de blinde Hödr gedood wordt ; volledigheidshalve zij dit hier vermeld ; onderzoek der standpunten bij Peebles, *The legend*, p. 142-165.

(49) Walafried Strabo, *Expositio in quatuor evangelia*, bij Migne, deel 114, p. 914.

(50) Vgl. Réau, *Iconographie*, T. II, vol. II, p. 488.

Deerste Adam gaf ons den val
dander Adam versoenet al ⁵¹!

Laten we trouwens nog andere klassieke beelden in onze teksten opsporen. In nr. 38 :

hoe longinus dyns geminde liefs herte opent ende daer werden ont-
sloten twe fonteynen. Die een vloeyet water om u cleetken der onnc-
selheyt in te wasschen ende uut die ander vloeyet syn duerbaer bloet
om u daer af te scencken ende droncken te maken in synre soeter
minnen.

Twee beelden, de wijn en de fontein, en van beide zijn talrijke voor-
beelden aan te halen. Zowel in een evangeliacommentaar van 1520 :

ende dat hi ons den edelen witten ende rooden wijn sijns water ende
bloets dat aen sijn herte lach verborghen, ons oec uut liefde wilde
schencken (...) opdat hi ons ymmer altemale droncken soude maken
in sijnder liefden ⁵²

als in een gebed uit de zeven getijden :

Ay hoe edel es die dranc
die daer uut uwer siden spranc!
ende hoe diere es die fonteine
die ons maect van sonden reine ⁵³

als in oude en jongere geestelijke liederen ⁵⁴.

(51) Aanvangsregels van de 9e strofe van Maerlants *Disputacie van onser Vrouwen ende van den helegghen Cruce*, uitg. Strofische gedichten Verdam en Leendertz, Leiden 1918, p. 93.

(52) N. Peeters, *Hier beghinnen de sermonen oft uitleggingen op alle de Evangelien*, uitg. J. Acquoy, Gent 1893, p. 469.

(53) G.J. Meyer, *Verslag van en mededeling uit twee getijdenboeken der 14e eeuw*, in *Verhandelingen IIe klasse Kon. Ndl. Instituut Wetensch. Letterk. en Sch. Kunsten VI* (1839), 32-71; uit *Zeven getijden*, te noemen p. 60.

(54) Zie Meertens, *De godsvrucht*, II, p. 31.

Bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische Lieder*, het lied (p. 197) : Het is goet in Jesus taverne te gaen, waarvan de derde strofe luidt :

Heer Jesus weert, schenket ons den wijn
al uut den milden herten dijn
ghi hebten so wel betaelt
al mitter soeter minnen dijn!

of het lied (p. 204) : Die door godes willen, met in de tweede strofe :
op des cruces aste
daer bloeijet die rode wijn.

In een 19e-eeuws kantwerksterslied (*Iepersch Oud-Liedboek*, uitg. Blyau en Tasseel, Brussel 1962, p. 96) :

Waar zijn zij die nu dorstig zijn?
Zegt dat ze komen drinken
van Heere Jezus gebenedijden roden wijn ;
het vijfde wondeken leit doorsteken.

En wie kent de volgende strofe uit Maerlants Van ons Heren wonden niet?

Fonteine van den paradiese
 daer vier rivieren uut van prise
 lopen, diet al maken nat,
 waerbi die viande onwise
 verloren hebben macht ende spise
 ende noch beven omme dat:
 edele sidewonde reine
 dies ghelike was noit fonteine
 noch sulc dranc quam nie in vat;
 di eren wi alle ghemeine;
 teghen venijn groot ende cleine
 stopt dine medicine elc gat⁵⁵.

Andere teksten, nrs. 12 en 14 b.v., noemen de zijdewonde : deur des levens. Misschien is dit beeld afkomstig van Bonaventura⁵⁶. Zo wordt overigens stilaan een verdere stap gezet ; in de plaats van de zijdewonde wordt het hart van de Verlosser doel van liefde en hulde. Andere auteurs hebben echter genoegzaam het ontstaan en de groei van de H.-Hartdevotie beschreven⁵⁷.

De zijdewonde kan de weg tonen naar Jezus' H. Hart ; zij kon evenwel ook deel uitmaken van een andere grote verering, die van de vijf wonden.

Algemeen wordt aanvaard dat de herovering van Jeruzalem (1099) en de kruisvaarten opnieuw ten volle de aandacht op het lijden van de Heer gevestigd hebben. In de 13e eeuw kreeg de devotie van de vijf wonden nog een spoorslag door de stigmatisatie van Sint-Franciscus (1224), die grote weerklank vond in de hele christelijke wereld. Wij denken ook onmiddellijk aan Lutgart, aan wie Christus verscheen en Zijn wonden toonde :

maar besit
 die grote wonden die hir staen

In de communio van de huidige mis van het H. Hart bidden de gelovigen ook nu :
 Si quis sitit, veniat ad me (Joh. 7 : 37).

(55) Zesde strofe uit Maerlants *Van ons heren wonden*, Strofische gedichten, uitg. Verdam en Leendertz, p. 116.

Analoge gedachten bij J. de Decker, *Goede Vrijdag oft het lijden onses heren J.C.*, uitg. Buytendijk, Zwolle 1958, v. 833-844.

(56) Vgl. Bonaventura, *Spore der goddelycker liefde*, Antwerpen 1657, p. 15 ; id., *De mystieke wijnstok*, Bussum 1918, p. 19.

(57) Zie C. Richstätter, *Die Herz-Jesu Verebrung des deutschen Mittelalters*, Regensburg 1924, waarin heelwat Nederlanders opgenomen werden ; G. Kanters, *De godsvrucht tot het H. Hart van Jezus in de vroegere staten der Nederlanden*, 3 delen, Brugge 1929-1931 ; id., *Het Hart van Jezus beschouwd in de katholieke overleving*, Brugge (1929).

in minen live wide ontdaen,
 ende oc vernemet har gelut
 dat si hir maken, schone brut,
 aldaer si staen in minen live.
 Hort hoe si roepen alle vive ⁵⁸.

In deze verruimde belangstelling voor de vijf wonden kreeg de zijde-wonde ruimschoots haar deel van gebeden en van afbeeldingen ⁵⁹.

5. De passage uit Vanden levene ons Heren

De Longinuspassage uit Vanden levene ons Heren (nr. 5) bevat enkele vrij duistere verzen, die we, na het lezen van zovele passie-fragmenten, menen beter te kunnen verklaren dan tot nu toe het geval is geweest. Het gaat hier om gegevens, die voor de eigenlijke Longinuslegende slechts indirect van belang zijn, nl. het kloven van een steen door het bloed van de zijde-wonde, wat dan meteen een zeer krachtig uitstromen van het bloed veronderstelt, v. 3761 - 64 :

Uter wonden quam geгаen
 water ende bloet vele saen,
 daer dat water ende dat bloet ran
 opten steen, so cloef hi dan

(58) *Leven van Lutgart* IIe boek, VIIe hdk v. 1746-52 ; lees ook Lutgarts visie op de zijde-wonde, zelfde boek XXIII v. 7876-7889.

Lutgart stierf in 1246 ; omstreeks die tijd leefde in Spalbeek een andere gestigmatiseerde, Elisabeth (zie De Wael van Vronesteyn, *Croone der alderheylichste wonden*, Antwerpen 1649, p. 176) en was ook de Gelukzalige Ida van Leuven bekend, gestorven 13 april 1113 (Acta Sanctorum 13 april : Stigmata Christi inflictia corpori); in het Noorden was er Geertruide van Oosten uit Delft, gestorven in 1358 en Lidwina, de maagd van Schiedam (over beiden zie Moll, *Job. Brugman*, II, p. 106, 119, 138).

(59) Voor gebeden over de 5 wonden zie Meertens, *De godsvrucht*, II, p. 1-14. Een blijkbaar geliefkoosde voorstellingswijze van de vijf wonden is de volgende : in een vierkant worden de hoeken bovenaan gevuld met een hand, onderaan met een voet ; tussen de twee handen en telkens tussen hand en voet wordt een spijker afgebeeld ; in het midden bevindt zich een hart, waarin links een speerpunt steekt, en uit de wonde druppelt bloed in een kelk (zo b.v. als Titelblad van *Hier begint een de-voet boeckken van die gebenedide heilige vijf wonden*, Antwerpen (1515?), en als slotprent van *Die wandelinghe oft hof der bloemen*, een der weinige bekende drukken van de *Indica mibi*, Antwerpen 1530).

Een eigenaardige afbeelding bevat het boek van De Wael, *Croone der alderheylichste wonden* p. 166 : Christus zit op een steen onder 't kruis ; zijn vijf wonden worden door speren verbonden in de vorm van een pentagram. Nu treffen we dergelijke vijfhoeken gewoonlijk alleen in magische omgeving aan ; bij Grillot de Givry, *Le musée des sorciers*, Paris 1929, heet hij in fig. 79 le pentacle ou sceau de Salomon ; in een Duits amulet, afgebeeld bij Olbrechts, *Een oud Mechels bezweringsformulier*, p. 166 maakt hij deel uit van een magische cirkel. Een pentagram is inderdaad een oud en wijdverbreid toverteken (D. Forstner, *Die Welt der Symbole*, Innsbruck 1961, p. 86 ; M. Lurker, *Symbol, Mythos und Legende in der Kunst*, Baden-Baden, 1958, p. 94 en 106.).

en de wel zeer eigenaardige kruisafneming, v. 3775 - 82 :

(Longius) quam te hen drien gevaren
 die anden cruce verdaen waren
 hi nam alle drie die cruce saen
 ende heffense uter erden saen;
 die cruce bleven liggende op derde
 Longius hi ginc sire verde.
 Daer bleef liggende jhesus op derde
 al doet ende vele onwerde.

Laten we met dit laatste gegeven beginnen.

De tekstuitgever van Vanden levene, Dr. Beuken, noemt de kruisafdoening zeer merkwaardig en enig in haar soort. Hij heeft gepoogd er een uitleg voor te vinden, maar komt wel enigszins in tegenspraak met zich zelf. Immers, in het deel commentaar was hij tot het besluit gekomen, dat wij voor een oorspronkelijke vinding van de bewerker stonden, wellicht bedoeld als een pendant van de kruisoprichting; anderzijds neemt hij naar aanleiding van de bewuste verzen aan, dat de kruisafname niet oorspronkelijk is en dat v. 3775 in tegenspraak lijkt met v. 5757⁶⁰.

Is dit laatste wel het geval? Naar mijn mening is de logische orde in deze tekst geenszins zoek. Wat gebeurt er immers? Een Jood, blijkbaar een soldaat, breekt de benen van de beide moordenaars; een andere soldaat, ditmaal met name genoemd, nl. Longius, steekt Jezus met de lans in de zijde. Nu hij zeker is, dat ze alle drie dood zijn, trekt hij de kruisen uit de grond en werpt ze gewoon neer.

Nu zijn er teksten voorhanden, die ons erover inlichten wat er gewoonlijk met de lijken der terdoodveroordeelden gebeurde. In een beschrijving van de stad Jeruzalem in Christus' tijd, van 1585, leren we de traditie op dat stuk kennen. Er was in Jeruzalem nl. een Vallis cadaverum. Maar laten we de auteur zelf aan het woord:

Loci ad occidentem urbis.

Vallis cadaverum, quae inter montem Calvariae et moenia Jerusalem sita est, nomen inde habens, quod ibi cadavera, ossa, et cineres eorum, qui in monte Calvariae morte puniti aut combusti erant, projiciebantur. Quamobrem et milites Christi crucifixo, postquam latronum, qui cum Christo crucifixi erant, fregissent crura, ob imminentem vesperam et diem festum, eorum cadavera et cruces, simul et Christi jam sepulti crucem ac titulum in hanc vallem praecipitaverunt. Super quae deinde egestis et exoneratis civitatis sordibus, vallis

(60) W.H. Beuken, *Vanden levene ons Heren, deel I, resp.* p. 49 en 151.

tandem tota oppleta fuit ⁶¹.

De uitvoerigheid, waarmee Adrichomius deze handelingen beschrijft, geeft hem al een schijn van geloofwaardigheid. Een goede steun brengt hem m.i. een veel ouder citaat, nl. uit de *Meditationes vitae Christi* van (pseudo-)Bonaventura :

et videntes latrones adhuc vivere, frangunt eis crura et ipsos occidunt et deponunt et in aliquam fossam velociter illos projiciunt ⁶².

Men mag gerust aannemen dat de auteur van Vanden levne een dergelijke behandeling voor ogen heeft gehad. De enige afwijking ligt in het feit dat hij Christus' lichaam deelgenoot maakt van wat wij als het lot der gewone boosdoeners hebben horen beschrijven, en net zolang tot Jozef van Arimatea en zijn helpers komen om het lijk van Jezus te zalven en te begraven.

Het op de grond leggen van Christus' lichaam, weliswaar niet meer op maar naast het kruis, vinden we wel vaak elders. In het reeds geciteerde Petrus-evangelie b.v.:

En toen trokken ze de nagelen uit de handen des Heren en legden Hem op de grond ⁶³.

In het *Liber de passione Christi et Mariae*, van de H. Bernardus, wordt dit moment eveneens belicht :

Hoc dum de cruce in terra corpus depositum fuit, super ipsum ruens prae incontinentia doloris et immensitate amoris quasi mortua stabat Maria ⁶⁴.

We komen tot een tweede gegeven. En ook het feit, dat Christus' bloed krachtig uit de zijde-wonde stroomde, vindt in andere teksten bevestiging, b.v. in nr. 28 (maecte een grote gote...) en in nr. 52 (storte uut als een beke). Komt de inspiratie voor dit detail misschien uit de veelgelezen *Meditationes sanctae Birgittae*?

Cum extraheretur lancea de corpore, statim abundanter exibat de vulnere illo cum impetu quasi quidam fluvius sanguinis ⁶⁵.

(61) Adrichomius, *Urbis Hierosolymae quemadmodum ea Christi tempore floruit ... descriptio*, Coloniae Agrippinae 1585, p. 191.

(62) Bonaventura, *Opera omnia* XII, p. 608.

(63) Bakels, *Nieuwtest. apocriefen* I, p. 338.

(64) *Liber de passione Christi et Mariae*, van de H. Bernardus, 12e eeuw, maar met twijfel (*Ons geestelijk erf* XVI (1942) 189), bij Migne, deel 182, p. 1139.

(65) *Revelationes sanctae Brigittae*, uitgave van 1628 Coloniae Agrippinae, p. 456.

Wie een poging doet om deze manier van voorstellen te begrijpen, kan aanvaarden dat de stroom van genade, die ons uit de zijdewonde is toegevoeid, voorafgebeeld moest worden door een stroom bloed en water uit de lanswonde.

Laten we toch nog even de zopas aangehaalde Adrichomius aan het woord, bij zijn reconstructie van de gebeurtenissen bij Jezus' dood:

Velum templi in duas partes scissum est, terra concussa est, monumenta aperta sunt, mortui surrexerunt et petrae, Judaeis cordis exprobantes duritiam, ruptae dissilierunt. Cujus rei etiam hoc praeclearum in petroso Calvariae monte adhuc argumentum; ibi enim conspicitur etiamnum potest illa qua sub manu laeva, et a sinistris pendentis latronis cruce, in morte domini facta est scissura, in qua dominici sanguinis colorem adhuc deprehendere licet ⁶⁶.

Alleen een forse geut bloed kon zover stromen! Aan deze traditie is de auteur van Vanden levne dus eveneens schatplichtig. Maar ons laatste citaat heeft dit bloed ook samengebracht met een gespleten steen en zo komen we tenslotte tot ons derde probleem.

Wanneer in een passieverhaal over het splijten van stenen sprake is, denken we in de eerste plaats aan de evangeliepassage bij de dood van Christus: het voorhangsel van de tempel scheurde in tweeën, de aarde beefde en de steenrotsen spleten vaneen (Mat. 27: 51). Bij Adrichomius was zulks het geval, en daar leren we insgelijks de zienswijze kennen, dat de executieplaats Calvarie uit rotsgrond bestond, wat door zeer vele schrijvers en commentatoren als vaststaand wordt beschouwd:

ende hebben dat cruys laten schieten in een gat dit si in den steenberch gehouwen hadden ⁶⁷.

Bij anderen treffen we de voorstelling aan, dat het kruishout in een grote steen stond; zo in de bekende *Dialogus van Anselmus*:

Tunc velum templi scissum est in duas partes (...) et terra mota est et petrae scissae sunt et maxime illa petra in qua stetit crux, scissa fuit, ita ut manus imponi posset ⁶⁸.

(66) Adrichomius, *Urbis ... descriptio*, p. 213.

(67) *Een goede oefeninghe vanden leven ons Heeren Jhesu Christi*, Leiden 1498, 3e artikel te sexten.

(68) *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione*, bij de werken van Anselmus maar vrij zeker later ontstaan zegt *Ons geestelijk erf*, XVI (1942) 190; bij Migne deel 159, p. 205. Vgl. Ndl. teksten met ong. dezelfde formulering wat de steen betreft: tekst nr. 27; Indestege, *Diets gebedenboek*, p. 29; Meertens, *De godsvrucht*, I, p. 148; J. Pascha, *Een devote maniere om gheestelyck pelgrimage te trecken tot den heylighen lande*, Loven 1576 (die ccxxii dachvaert).

of dat er grote stenen in de onmiddellijke buurt voorhanden waren :

ende hieven dat cruce op ende stakent in enen steen dien hadden si daer toe gehaelt. Die steen was hoge vander eerden wel na tot eens mans gordele ⁶⁹.

Het splijten van de steenrotsen bij Christus' dood wordt in Vanden levene wel degelijk meegeedeeld, maar reeds in v. 3690 :

die sonne liet haer scinen staen
die stenen cloven alle saen.

en nog eens in v. 3718, samen met de andere wondertekenen van dat ogenblik, om de bekering van de centurio te rechtvaardigen. We moeten dus naar een andere steen uitkijken. De samenhang tussen de verzen die ons bezighouden, is overigens heel anders. Er wordt nl. een oorzakelijk verband gelegd tussen het neerstromende bloed-en-water uit de zijdewonde en het splijten van de steen. Maar ook hier hebben we met een legende-element te doen, dat in bredere kring verspreiding had gevonden.

Van de H. Theotonus (geb. ong. 1080) wordt in de Acta Sanctorum verhaald, dat hij bij zijn bezoek aan het H. Land de steen gezien heeft, gebarsten door het bloed uit de zijdewonde :

deliberavit prius videre Crucem in monte Calvariae (...) Factaque oratione descendit paullulum in Golgotha locum, ubi, sicuti fama est, de latere Christi sanguis decurrens petram durissimam perrupit; deinde hinc brevi spatio ad sepulchrum Resurrectionis conversus... ⁷⁰.

en in Robert de Borons L'estoire dou graal komt iets dergelijks voor ; wanneer Jozef van Arimatea en Nicodemus Jezus van het kruis hebben afgedaan, herinneren ze zich dit wonder :

Endrementier qu'il le lavoit
vist le cher sanc qui decouroit
de ses plaies, qui lui seinnoient
pour ce que lavees estoient.
De la pierre adonc li membra
qui fendi quant li sans raia
de sen costé, ou fu feruz.

(69) *Getijden der passie*, hs. 3014 Kon. bib. Brussel 100 r°. Men denke b.v. aan de talrijke vermeldingen van wat men gewoon is de koude steen te noemen, en die in de beeldhouwkunst eveneens zeer bekend is. Zie J. van Haver, *Christus op de koude steen*. *Volkskunde* LXII (1963), 49-56.

(70) Acta Sanctorum feb. III, p. 144.

Adonc il est errant couruz
a son veissel et si l'a pris
et lan li sans couloit l'a mis ⁷¹

Sommigen zullen door deze bewijsvoering zeker overtuigd zijn, dat de auteur Vanden levene naar dit wonder heeft verwezen. Deze oplossing heeft dit voordeel, dat de tekst aanvaard kan worden, zoals hij er staat.

Toch wou ik hun aandacht nog vragen voor een andere mogelijkheid. Bij de lectuur van het Longinusfragment bij Thomas a Kempis was mij voor het eerst een grote gelijkenis opgevallen. Schematisch weergegeven, zien beide teksten er als volgt uit :

Thomas	Vanden levene
Mozes percussit petram	...
fluxerunt aquae	...
Longinus percussit petram	opten steen, dat hi cloef dan
exivit sanguis et aqua	dat water ende bloet ran
Eva formata de costa Adae	Yeve van Adams siden
Ecclesia de latere Christi	h. Kercke van jhesus siden

Op grond van de overweging dat twee derde van de figuren overeenstemmen, zou men kunnen besluiten ofwel, dat de tekst van Vanden levene bedorven is overgeleverd en het eerste deel van de vergelijking (met Mozes) is kwijtgeraakt, ofwel dat de auteur het bronwater van Mozes verward heeft met de lanssteek van de soldaat.

In beide gevallen moeten we een verbetering voorstellen, die als inhoud de slotzin van nr. 61 zou kunnen hebben :

Ecce completum in petra, qui Christus est, quod olim Moyses petram percussit et fluxerunt aquae.

Christus, de geestelijke rots, is een beeld van Sint-Paulus :

hoe onze vaders allen dezelfde geestelijke drank hebben gedronken, want ze dronken uit een geestelijke rots en die rots was Christus (Eerste Kor. 10: 4).

en het zal dan ook niemand verwonderen dat deze voorafbeelding van Christus in Mozes al gebruikelijk was vanaf de vroege ex-

(71) Robert de Borron, *Le roman de l'estoire dou Grael*, édité par W. Nitze, Paris 1927, v. 555-564.

(72) Burdach, *Der Gral*, p. 26-28.

egese⁷². Ook in de beeldende kunst komt het thema voor⁷³. Zozeer zelfs dat Mozes en Christus met elkaar verward worden⁷⁴, wat in Vanden levne ons Heren eveneens het geval kan zijn.

C. DE VITA LONGINI

De laatste elementen van het Longinusprobleem komen nu aan de beurt. Een eerste vraag is, welke gesteldheid onze teksten bij Longinus veronderstellen, als motief voor zijn daad. In de tweede plaats moeten we ons even bezighouden met het onderzoek naar Longinus' zogeheten blindheid en zijn genezing. En tenslotte zullen we nagaan in hoeverre onze teksten ons over Longinus' verder leven inlichten.

1. *Longinus' gesteldheid*

Thomas a Kempis noemt Longinus een miles strenuus, een energiek soldaat (nr. 8). Die soldaat kan eenvoudigweg doen, wat bij dergelijke kruisgingen van hem verwacht wordt: zijn persoonlijke gevoelens opzij zetten en de gebruikelijke, voorgeschreven handelingen verrichten.

Maar niet altijd blijkt die objectieve reden voor onze commentatoren voldoende geweest te zijn en ze hebben gepoogd een beweegreden voor zijn daad te vinden, zowel in medelijden als in haat, ja zelfs in een soort uitdaging als in nr. 27: omdat geen der soldaten, uit vrees voor Christus, het durft doen, zal de blinde het doen!

De genadestEEK uit medelijden hebben we reeds eerder vermeld (nr. 23). Kwade opzet wordt gemakkelijker verondersteld: vol van razernij (nr. 11), met groten ghere (nr. 28), met groter wreetheit (nr. 44), om hem alsoe te schennen (nr. 66).

De oorsprong van dit laatste detail mogen we zeer waarschijnlijk zoeken in veelgelezen teksten. Ik noem er twee: Bonaventura en Birgitta.

Bij Bonaventura lezen we immers:

(73) In het Utrechts psalterium van de 9e eeuw komt het driemaal voor, nl. f° 48 r°, 55 v°, 66 r°; vgl. E. Dewald, *The illustrations of the Utrechts psalterium*, Princeton 1933.

(74) B.v. in bezweringsformules; in een bezwering uit de 15e eeuw met het zg. Jordaanmotief (Volkskunde XXXIII (1928) 135) wordt aan Christus als attriboot de staf, de roede toegekend, afkomstig van Mozes, die er de wateren mee scheidde; ander vb. bij Hampp, *Beschwörung-Segen-Gebet*, p. 169.

en met de lans der razernij doorstaken ze de zijde en het binnenste van het allerheiligste hart ⁷⁵.

In de Visioenen van de H. Birgitta (geb. 1302), zo ongemeen populair in de middeleeuwen, ook bij ons, wordt dit moment nog aangedikt :

sic stantibus turbis in circuitu, venit unus accurrens cum furia maxima, et infixit lanceam in ejus latere dextro tam vehementer ac valide quasi per aliam partem corporis lancea voluit pertransire. Cum extraheretur lancea de corpore, statim abundanter exibat de vulnere illo fluvius sanguinis ⁷⁶.

2. Longinus' blindheid en zijn genezing

Reeds in het Oude Testament kende men de beeldspraak om ongelooft en twijfel als blindheid voor te stellen, b.v. in psalm 118 : 18, illumina oculos meos, ne umquam obdormiam in morte. Het Nieuwe Testament heeft die beeldspraak overgenomen ; bij Marcus 3 : 5 is Jezus bedroefd om de verblinding van hun hart, hun caecitas cordis.

Nu zou men verwachten dat, als er ergens van blindheid bij Longinus sprake is, men die in de eerste plaats als een gebrek aan geestelijk inzicht zou moeten uitleggen. Toch is dit niet het geval. Wanneer haast een derde van onze teksten vermelden dat Longinus blind was, bedoelen zij inderdaad fysische blindheid.

Nu is er niets onwaarschijnlijkers dan dat een soldaat in gewone dienst blind zou zijn, en toch zien onze schrijvers daar haast nooit tegenspraak in ; wel wordt in nr. 6 die blindheid enigszins verzacht tot „verdonckert van ghesichte” wegens hoge leeftijd. Wordt Longinus aangezien als toevallige of nieuwsgierige aanwezige op Calvarie, zoals anderzijds uit enkele teksten gebleken is, dan kan de stelling van blindheid niet a priori afgewezen worden. Voor sommige schrijvers was blind in elk geval een vast epitheton geworden, vooral bij het woord ridder : blinde ridder, ridder blent ⁷⁷.

Die blinde ridder krijgt het gezicht terug. Men weet hoe zulks gebeurt, en het verhaal van het wonder wordt in een tiental teksten, zij het soms zeer beknopt aangehaald. Wij weten dat het element blindheid zich pas tijdens de middeleeuwen bij de legende

(75) Bonaventura, *De mystieke wijnstok of verhandeling over het lijden des Heren*, Bussem 1918, p. 11.

(76) *Revelationes Sanctae Brigittae*, Coloniae Agrippinae 1628, Liber septimus, p. 456.

(77) Vgl. overigens het Eng. blind knyght (Peebles, *The legend*, o.m. p. 106, 116).

heeft gevoegd. Hoe is men ertoe gekomen dat element te aanvaarden?

Een eerste mogelijke fout ligt in de interpretatie van Longinus' bekeringsverhaal : het feit dat hij zijn geestelijke blindheid aflegde, werd niet alleen figuurlijk opgevat maar ook als lichamelijke blindheid geïnterpreteerd. Sommige auteurs stellen overigens deze twee vormen van blindheid gaarne tegenover elkaar :

ende hi streec dat op syn ogen ende hi wert siende mitten ogen van buten ende mitter herten van binnen (nr. 12).

of :

ende riep met luder stemmen Och mijn quade herte wilde oec wrenken an onsen here ende het es mij tot groeter salicheit commen want sijn helich heetsaem bloet heeft mijn blende oeghen open ghedaen ende siende ghemaect ende sijn helich herte heeft mijn herte int ghelove ghetrocken ende sijn goetheit heeft mij verwonnen mijn quaetheit (nr. 28).

Een tweede dwaalspoor kan zijn een verkeerde interpretatie van de evangelietekst. Dadelijk na de mededeling van de lanssteek voegt Johannes er, tot staving van de waarheid, zijn eigen getuigenis aan toe : *Et qui vidit, testimonium perhibuit ; en een verwijzing naar een schriftuurplaats : Et iterum alia Scriptura dicit : videbunt in quem transfixerunt.* Indien men hier het woord „videre” telkens in verband brengt met Longinus en het woord daarbij in zijn letterlijke betekenis aanvaardt — zelfs afgezien van het feit dat de herhaling van het werkwoord *videre* psychologisch de valse interpretatie in de hand kon werken — ligt de weg voor een verkeerde uitlegging open. De uitleg die we bij nr. 46 aantreffen, wijst erop dat een dergelijke interpretatie als zeer goed mogelijk gedacht moet worden :

sy sullen sien dien sy doorsteken hebben. Welcke woorden al ist dat sy moghen verstaen worden van een sien des gheloofs: te weten dat sy gheloooven sullen in Christo, die syn syde hebben doorsteken, ghelyck met longinus geschiet is ende met veel andere van de Joden.

Tot het aanvaarden van lichamelijke blindheid kan ook een detail uit de legende zelf hebben bijgedragen. Longinus zou immers de praeses Octavianus, onder wie hij het martelaarschap verwierf, van blindheid hebben genezen. Nu is het een wijd verspreid principe in de volksgeneeskunde dat een heilige die ziekten en kwalen kan genezen, die hij zelf heeft moeten ondergaan. In die zin redenerend

kon men van Longinus verwachten, dat hijzelf inderdaad ook blind geweest moest zijn ⁷⁸.

Zozeer was men in de middeleeuwen van Longinus' genezing van blindheid overtuigd, dat in een kerkelijke ogezegen uit de 15e eeuw zijn miraculeuze genezing, naast die van Tobias als voorbeeld wordt aangevoerd :

Benedictio super infirmos oculos

Domine Jesu Christe, sana oculos hominis istius per virtutem sancti crucis tue et per invocationem sancti nominis tui, sicut sanasti oculos sancti tui Thobie per modum medicine celestis et sanasti oculos duorum cecorum clamantium ad te et dicentium: „Miserere nostri, fili David" et sicut sanasti oculos militis latus tuum aperientis tuo vivifico cruore et dedisti ei visum non solum naturalem sed et spiritualement, ut te cognosceret verum et vivum deum salutis nostre... ⁷⁹

3. Longinus' verder leven

Na zijn genezing van blindheid, zo wordt in nr. 12 verhaald „ghinc den ridder Longinus in die stat ende seide den volce wat hem van Jhesu die zoen gods gesciet was, hoe hi siende geworden waer". Hij geloofde in Christus (nrs. 6, 13, 44), leefde heilig (nr. 7), en stierf als martelaar (nrs. 6, 7, 12, 44, 61). Al deze elementen komen evenwel uit de traditionele Longinuslegende, waarvan nr. 30 een vrij goede samenvatting geeft :

Ende wert siende. Dese ridder wert ghelooovich ende wert vanden apostelen ghedoopt ende int gelove gheleert ende leefde noch xxxvij jaer in sware penitencie ende wert daerna bisscop van Capadocien inde stat van Cesarea ende sterf een martelaer voer theilich gelove.

Eén element moeten we even verduidelijken. De zopas aangehaalde tekst zegt van Longinus dat deze ook bisscop van Cappadocië is geweest. In de *Acta Longini* staat zulks niet uitdrukkelijk vermeld en de vroegmiddeleeuwse compilatoren die we in het eerste hoofdstuk hebben geciteerd, spreken van een „monasticam vitam". Wel zien we dat in de *Acta Sanctorum* de aanleiding tot deze interpretatie gevonden kan worden, wanneer van Longinus-centurio verhaald wordt :

(78) *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, V, p. 1335. Peebles vermeldt nog een ander argument, nl. het thema van het doden van een god door een blinde ; deze mythologische achtergrond kan, volgens haar, de legendevorming beïnvloed hebben (Peebles, *The legend*, p. 160-163).

(79) A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, II, p. 495.

Deinde vero Jerosolyma relicta, reversus cum iisdem (= sociis) est, et factus Cappadocum regioni optimus praedicator ⁸⁰.

Als totaal afwijkend van de gewone traditie moet een IJslandse Longinuslegende vermeld worden, teruggaande tot de 17e eeuw. In deze versie is Longinus een stokoud man, die iemand uit de macht van de Boze bevrijdt; ook de speer is hier een vast attribuut ⁸¹. Wij zouden deze variante niet vermeld hebben, ware het niet geweest, dat deze Longinus niet kan sterven, vooraleer hij een verloren mens in de hemel kan brengen. Ook al is iedere overeenkomst vrijwel toevallig, toch is het een merkwaardige vaststelling dat Longinus van De Backer (nr. 78) evenmin kan sterven, tot zijn lijden uiteindelijk volbracht is.

IV. ICONOGRAFISCHE PARALLELEN

Nu wij voldoende op de hoogte zijn van een aantal gegevens uit de Longinuslegende en nu wij eveneens weten hoe de verschillende elementen door Nederlandse auteurs werden aanvaard en verwerkt, kan het interessant zijn na te gaan of wij in hetzelfde gebied iconografische parallellen met de geschreven teksten kunnen vinden. Het is waar, een geschreven tekst is steeds explicieter; een schilder- of beeldhouwwerk vraagt een zekere interpretatie. We zullen echter al spoedig inzien, dat het iconografisch materiaal logisch aansluit bij datgene, wat we tot nog toe hebben geconstateerd.

Wie de afbeelding van de lanssteek historisch wil nagaan, moet met zijn opzoekingen tot in de 6e eeuw opklimmen. Het voorbeeld dat men gemeenlijk als oudste aanhaalt, is een miniatuur uit de zg. Rabulacodex van 586; boven het hoofd van de soldaat, die links van het kruis staat, vindt men in Griekse letters de naam Longinus ¹. Zijn genezing van blindheid wordt afgebeeld op een miniatuur van Ierse oorsprong uit de 8e eeuw: bloed uit de zijdewonde van de Verlosser vloeit naar de ogen van de lansdrager, rechts van het kruis ². Uit de 9e eeuw worden afbeeldingen van de lansdrager, vaak met de naam Longinus erbij, bewaard: in een miniatuur bij een evangelie van Frans II, van een evangeliarium uit Angers, in

(80) *Acta Sanctorum martii*, II, p. 381.

(81) A.G. van Hamel, *Een IJslandse Longinuslegende*, in *Neophilologus* XXXV-III (1943), p. 141-152.

(1) De Rabulacodex bevindt zich nu in Florence, maar is waarschijnlijk afkomstig uit Mesopotamië; afbeelding van de bewuste miniatuur bij Hesbert, *Le problème*, p. 87.

(2) Afbeelding o.m. bij Réau, *Iconographie*, T. II, vol. II, p. 480.

een fresco van Santa Maria Antiqua te Rome³.

Wie echter ook maar van verre de godsdienstige inspiratie van onze middeleeuwse Nederlandse kunstenaars kent, heeft dergelijke historische voorbeelden eigenlijk niet nodig, om te begrijpen dat de lanssteek zeer vaak werd uitgebeeld en dat al zeer vroeg. (Niet minder dan viermaal komt dit thema voor in het bekende Utrechts psalterium uit de eerste helft van de 9e eeuw⁴).

Naar het mij voorkomt, treffen we het gegeven aan in een vier-tal typen.

Een eerste type is de voorstelling van de gekruisigde Christus, met links de lansdrager met opgeheven lans, en rechts als diens tegenspeler de soldaat die op een lange lans of stok de spons aan Christus aanbiedt en aan wie de traditie de naam Stephaton heeft toegekend. Zo b.v. op een ivoorplaat uit het begin van de 11e eeuw (Brussel, Kon. Mus. K.G.)⁵, op een miniatuur f° 87 r° van de Evangelieën van Averbode, een handschrift uit de 12e eeuw, nu in de Universiteitsbib. te Luik.

Een tweede type zou ik de kruisiging of de „kleine” Calvarie noemen, omdat zich rond het kruis een beperkt aantal personages bevinden. Op een Vlaamse miniatuur van handschrift 9798 uit de Kon. Bib. te Brussel hangt Christus aan het kruis, Zijn rechterzijde bloedt; links op het blad staan twee vrouwen: de van verdriet schier bezwijmende Moeder en Maria Magdalena; rechts op het blad een groepje van drie mannen: de honderdman (omwille van de tekst boven zijn hoofd: Vere filius Dei erat iste.), de soldaat met de speer en een burger⁶.

De „grote” Calvarie heeft een veel ruimere bezetting. Gewoonlijk zijn er drie kruisen, dat van Christus en die van de moordenaars; aan de voet van Christus' kruis staan Maria en de andere heilige vrouwen met Johannes; soldaten en Joden lopen door elkaar en maken allerhande bewegingen, de lansdrager bevindt zich links van het kruis⁷. Dergelijke composities zijn eigen aan de retabels, b.v. op het middenpaneel van een Gotisch passieretabel van het einde van de 15e eeuw, Brussels werk in gepolychromeerd hout,

(3) Reproducties ervan bij Hesbert, *Le problème*, p. 99, 101, 133.

(4) E.T. Dewald, *The illustrations of the Utrecht psalterium*, Princeton 1933, f° 31 v° rechterbovenhoek, f° 67 r° benedendeel links, f° 85 v° bovendeeel centrum, f° 90 r° benedendeel links.

(5) Tenzij andersluidende verklaring zag ik de reproducties van de opgesomde voorbeelden in het Iconografisch archief van het Jubelpark te Brussel, waarvoor ik ten eerste dank verschuldigd ben aan Prof. Dr. F. van Molle.

(6) Reproductie in *De Vlaamse miniatuur, het maecenaat van Filips de Goede 1445-1475*, Brussel 1959, plaat 14.

(7) Vgl. J. de Borchgrave d'Altena, *La passion du Christ dans la sculpture en Belgique du XIe au XVIe siècle*, Bruxelles (1946), p. 41.

of het bovenste deel van het centrale paneel op het retabel van Pailhe, Antwerps werk uit het begin van de 16e eeuw ⁸.

Er is tenslotte een laatste groep; hierin is de steek met de lans het eigenlijke onderwerp van het kunstwerk, sober als op een tekening voor een getijdenboek der H. Maagd, werk van M. de Vos uit de 16e eeuw (Antwerpen, Plantijn-Moretus), of geladen als bij Rubens in „De lanssteek” (Antwerpen, Kon. Mus. S.K.).

Op al deze voorstellingen is de lansdrager geen occasioneel personage, het is niettemin verkeerd hem telkens als Longinus te benoemen, zoals bij vele iconografen en kunsthistorici gewoonte blijkt te zijn. We mogen hem alleen dan Longinus noemen, wanneer uit de voorstelling blijkt dat de kunstenaar met bepaalde elementen uit de Longinuslegende vertrouwd is. We hebben niet het recht te veronderstellen dat de kunstenaar iets anders heeft willen tot stand brengen dan een evangelisch-gave uitbeelding, tenminste indien hij dat zelf niet op een of andere manier duidelijk maakt.

Een naam zoals wij die hebben aangetroffen op vroege buitenlandse afbeeldingen, vonden we inderdaad op Nederlandse bodem niet. Wie nu b.v. in het nochtans zeer rijke Iconografisch archief van het Jubelpark, steekkaarten op naam van Longinus zoekt, komt nagenoeg bedrogen uit. In de catalogus van de beeldhouwwerken vinden we hem weliswaar tweemaal vermeld, eens als berouwhebvend militair in een omvangrijke Calvarie bij de Sint-Pauluskerk te Antwerpen, een stenen beeld door J.C. de Cock, en eens te Gent als klein beeldje van 6 cm. op het reliekschrijn van het H. Kruis in het Minderbroedersklooster, maar de naamgeving berust op geen enkele grondslag, vermits er geen elementen voorhanden zijn, die ons aan de Longinuslegende herinneren.

Toch zijn er een aantal werken waarin we vertrouwde elementen aangetroffen hebben. Het duidelijkst treden die naar voor, wanneer de kunstenaar de genezing van blindheid heeft willen uitbeelden.

Op een muurschildering uit de 14e eeuw in de Sint-Stevenskerk te Nederokkerzeel laat de manier van voorstellen geen twijfel over. Op een fresco in de doopkapel zit in het linkervlak dicht bij het kruishout een soldaat op zijn knieën; met de rechterhand houdt hij een speer vast, waarvan de punt nog in Christus' rechterzijde steekt; uit de wonde spuit bloed in de richting van het aangezicht van de soldaat, die trouwens zijn ogen met zijn linkerhand aanwijst.

Uit dezelfde periode stamt een albasten beeldhouwwerk, nu te

* (8) Allebei in Kon. mus. K.G. Brussel; vgl. M. Devigne, *La sculpture mosane du XIIIe au XIVe siècle*, Paris et Bruxelles 1932, p. 174, 176, en afb. 307, 315, 317.

Brussel, Kon. mus. K.G., waarvan een man links van het Kruis, met zijn rechterhand zijn ogen aanraakt. Een gelijkaardige beweging maakt met zijn rechterhand een ruiter op een altaarretabel uit de Sint-Stefanuskerk te 's Heren-Elderen, uit de 16e eeuw; in zijn linkerhand houdt hij een lange lans, die tot aan Christus' rechterzijde reikt. Misschien hebben we nog iets dergelijks op een neogotisch altaarstuk over het lijden uit de Sint-Leonarduskerk te Sint-Lenaarts.

Longinus' blindheid blijkt evenwel ook uit het feit dat iemand anders hem de zijde van de Verlosser moet aanwijzen. In het Mus. Sch. K. te Brussel is een drieluik van Heemskerck (1498-1574) te zien, waarop een Calvarie met Christus tussen de twee moordenaars; links van de Gekruisigde bemerkt men twee ruiters; de ene, een soldaat maar met blijkbaar gesloten ogen, zet, op aanraden van de andere, die wij omwille van zijn kledij (o.m. een soort tulband als hoofddekse) als Jood zouden bestempelen, zijn speer in de zijde van Christus.

Op een Calvarie van 1515-1530 van een Hollandse of Vlaamse schilder, nu te Gent, Mus. Sch. K., helpt een Jood te paard de soldaat de lans in de zijde steken. Op het altaarretabel van de Sint-Dymphnakerk te Geel, Brabants werk uit de 2e helft van de 16e eeuw, wordt de ruiter-militair bij het richten van de wel zeer lange lans op de rechterzijde eveneens geholpen door een andere ruiter, die zich in kledij van de soldaten onderscheidt.

De uitbeelding van de lanssteek-met-twee krijgt soms een andere klemtoon, wanneer nl. de soldaat een blinde man bij het doorsteken van de zijde behulpzaam is. Ook uit de tekstenverzameling is ons de zienswijze bekend, dat Longinus eerder een toevallige aanwezige bij de terechtstelling of een voorbijganger zou geweest zijn, dan een gewoon soldaat. De volgende afbeeldingen zouden we dan in die zin interpreteren.

Op twee Brusselse retabels van het einde van de 15e eeuw, nu Kon. Mus. K.G., kijkt de Jood die met de lans steekt voor zich een helpende soldaat richt het wapen. Op een zwartmarmeren renaissancecalvarie uit het Potterieklooster te Brugge helpt een ruiter een burger, die weer recht voor zich uit kijkt in plaats van naar de zijde van Christus.

Een burger (= Jood) die de zijde doorsteekt zonder hulp van een militair treffen we ook aan. In handschrift 10772 van de Kon. Bib. met Latijnse en Nederlandse tekst en daterend uit de 15e eeuw komt op f° 13 v° een miniatuur voor met rechts van de Gekruisigde soldaten, tot wie de centurio zegt „Vere filius Dei erat iste”; links van het kruis, naast Maria en Johannes, staat een burger met een lang kleed, die de speer in de rechterborst stoot. In hand-

schrift 9002 staat p. 253 v° rechts de sponsdrager, op het linkervlak Maria en een Jood, die met een speer de zijde opent.

Het boekje „Die VII getiden op die passie ons Heeren”⁹ bevat een aantal illustraties, die betrekking hebben op het lijdensverhaal. Na het getijde „te sextijt” ziet men een ruwe gravure : in het midden staat het opgerichte kruis ; op de rechterhelft ondersteunt Johannes de bezwijmende Moeder ; links steekt een man, die er met zijn punthoed en een soort monnikspij geenszins als soldaat uitziet, met een speer in de rechterzijde. Gebeurt zulks vóór de dood? De volgende tekening in hetzelfde boekje laat toe dat te veronderstellen ; ze is heelwat bewogener : links van het kruis omringt een groepje christenen Maria, rechts staat soldatenvolk en blijkens de traditionele tekst, die boven hun hoofden is aangebracht, moeten wij in een van hen de centurio zien. De tekenaar heeft een onderscheid willen maken tussen de Jood van de eerste tekening en de soldaten van de tweede en tegelijkertijd maakt hij ons duidelijk dat de centurio zijn evangelische rol speelt.

Toch zijn we geneigd in een paar gevallen in de centurio ook de volbrenger van de lanssteek te zien. Op het paneel van 1390-1400, in de kunstgeschiedenis bekend als de Calvarie van de huidevetters en dat thans in Sint-Salvator te Brugge hangt, omringen op het linkervlak Johannes en twee wenende vrouwen Maria ; op het rechtervlak staan mannen afgebeeld : de hogepriester, een militair met de lans en twee Joden. Nu is dit merkwaardig aan dit schilderij dat de traditionele centuriowoorden, die op een rolbandje zijn aangebracht, uitgesproken worden door de hogepriester, die trouwens met de vinger naar Christus wijst; is hier verwarring met de militair ontstaan, die door de kunsthistorici algemeen als centurio wordt aangezien¹⁰?

Een muurschildering van 1430 in het Sint-Rochuskoor van de Grote Kerk te Dendermonde toont ons rechts van het kruis twee rijkelijk geklede Joden ; ze houden een militair vast, die steunt op een dikke spies en uit zijn mond komt de reeds zo vaak vermelde belijdenis ; om die reden en omwille van het feit dat hij zich in kledij onderscheidt van de achter hem zichtbare soldaten, zien we in hem Longinus-centurio¹¹.

Een Vlaams getijdenboek uit het begin van de 16e eeuw, bewaard

(9) *Die VII getiden op die passie ons heeren*, fac-similie uitg. Antwerpen (1510?).

(10) Afbeelding en commentaar in *Catalogus voor De eeuw der Vl. Primitieven*, Brugge 1960, p. 37-39.

L. Van Puyvelde, *Schilderkunst en toneelvoorstellingen op het einde van de middeleeuwen*, Gent 1912, p. 152 ziet in de militair alleen een soldaat, van wie hij tot onze verwondering zegt : „Longinus, de soldaat, heeft de stervende pas de doodssteek in het hart gegeven”.

(11) Vgl. *Berichten van de vrienden van de O.-L.-Vrouwekerk*, nrs. 21, 21bis,

in het Curtiushuis te Luik, bevat een miniatuur met links van het kruis de drie wenende vrouwen en rechts een militair : deze laatste houdt een rechtopstaande speer vast en wijst met zijn linkerhand naar Christus, wat kan uitgelegd worden als de belijdenis van de honderdman.

Men zou kunnen verwachten dat de beeldende kunstenaars de centurio bij voorkeur als ruiter, en de soldaat eerder te voet voorstellen. In een grote meerderheid van de door ons onderzochte gevallen zitten militairen te paard. Omwille van het reliëf is zulks in schilder- en beeldhouwwerk vaak noodzakelijk ; zo kan immers tussen voor- en achtergrond gemakkelijk een derde vlak ingebracht worden.

Nog even een laatste probleem. We hebben reeds eerder geconstateerd, dat in de schriftelijke traditie de zijdesteek wordt aangeduid in de rechterzijde. Ook in de iconografische bronnen is dat meestal zo. Maar toch weer niet altijd. Te Brussel in de Kon. Bib. in handschrift 21975 f° 7 v° steekt een soldaat zijn lans in de linkerzijde ; dit gebeurt eveneens op een tekening voor een getijdenboek van de hand van M. de Vos, nu Plantijn-Moretus Antwerpen ; in een gebeeldhouwde „Christus in het graf” in het klooster der zusters Maricollen te Leuven is de wonde in de linkerzijde¹²; in de Sint-Leonarduskerk te Zoutleeuw bestaat een schilderij onder glas, een ex-voto van 1571 dat de Calvarie voorstelt, en de ruiter die de lanssteek toebrengt staat er rechts van het kruis en steekt in de linkerzijde ; en er zijn nog andere voorbeelden¹³.

Men mag aannemen dat een dergelijke afbeelding toch enigszins beredeneerd werd en dat het feit, dat door de zijde ook Jezus' hart werd getroffen, er kan toe bijgedragen hebben de lanssteek aan de kant van het hart te laten gebeuren. Wellicht heeft ook een ander feit invloed uitgeoefend. We hebben reeds herhaaldelijk kunnen merken, dat de vaste groepen van de Calvarie-afbeeldingen ook veelal een vaste plaats hebben. Wilden nu de zopas vernoemde kunstenaars logischer zijn dan andere, die de zijdewonde wel in de rechterzijde aftekenen, maar de dader ervan toch veelal aan de andere kant, op het rechtervlak, plaatsen¹⁴?

en 22 van juni - augustus 1952 (gestencild).

(12) *Catalogus Ars sacra antiqua*, Leuven 1962, p. 50, evenwel zonder deze vermelding.

(13) Zo ook op een 18e-eeuwse schotel in Delfts aardewerk, nu Kon. mus. K.G.; op een devotieprentje *Urenwyser van het lyden Christi*, Volkskunde-mus. A'pen, nr. 8188.51 ; op een volksprent uit de 19e eeuw, Volksk.-mus. A'pen 16445, imagerie d'Epinal nr. 1829.

Buitenlandse vb. bij K. Künstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, Freiburg i. Br., 1928, I, p. 457.

(14) De zijdewonde in de rechterzijde en de lansdrager toch rechts van Christus'

Aan het einde van dit onderzoek kunnen we ons afvragen welke besluiten we nu mogen trekken. Het kan voor een filoloog gevaarlijk zijn, iconografisch materiaal te willen interpreteren, maar daar monografisch werk op dit gebied ontbrak, ben ik wel verplicht geweest, indien ik mijn doel wou bereiken. Die bedoeling was na te gaan of er tegenover een detail uit het lijdensverhaal vergelijking mogelijk was tussen schriftelijke gegevens en iconografische voorstellingen. De lezer zal er zeker van overtuigd zijn, dat menig detail uit de literaire traditie in een iconografische uitbeelding bevestiging krijgt.

Het zou ons te ver leiden het probleem te behandelen, hoe een dergelijke eenheid van inspiratie mogelijk is geweest. Men heeft een tijdlang gemeend dat grote invloed is uitgegaan van middeleeuwse toneelvoorstellingen¹⁵. Die invloed mag, wat de iconografie betreft, wellicht niet onderschat worden, maar het lijkt mij in elk geval vast te staan, dat zowel literaire als beeldende kunstenaars met voorliefde gingen putten aan een gemeenschappelijke bron die de lectuur hun verschaftte.

V. BESLUIT

De aanleiding tot het schrijven van deze studie over Longinus was het feit, dat in Nederlandse bezweringen de naam Longinus bij herhaling wordt vermeld. Ook omwille van dergelijke buitenlandse bezweringen meenden wij te mogen spreken van een zg. Longinusmotief¹. Het was echter duidelijk dat voor de verklaring van dit motief een aantal vragen een antwoord behoeften. Hoe kwam b.v. deze Longinus in bezweringen terecht? Beperkte zulk voorkomen zich tot bezweringen of was het symptoom van een bredere bekendheid? Kon zulks kerkelijk-geïnspireerd zijn of moest de oorsprong ervan elders gezocht worden? Waren er, behalve de naam, nog andere elementen, die wezen op het bestaan van een echte legende of legendencyclus?

Wilde men op deze vragen een afdoend antwoord bekomen, dan moest gepoogd worden het Longinusmotief in een breder verband

kruis, zien we b.v. zowel op een miniatuur in hs. 22081 Kon. bib. Brussel, als bij A. van Dyck in zijn Christus op het kruis van 1629, O.-L.-Vrouwekerk Dendermonde, als op de Calvarie van een bidprentje van 1810 uit Antwerpen, Volkskundemus., A^{pen} 8167.124.

(15) L. Van Puyvelde, *Schilderkunst en toneelvoorstellingen*, Gent 1912 en id, *Onderzoek naar de oorzaken en wijzigingen in de iconografie der oude Nederlandse schilderkunst*, in VMKVA 1912, p. 543-576.

(1) Zie J. van Haver, *Nederlandse Incantatieliteratuur*, Gent 1964, inz. p. 459-460.

te behandelen.

Er waren weliswaar reeds een paar buitenlandse publicaties, die zich met Longinus hadden beziggehouden. In 1899 was in Münster als Inaugural-Dissertation van K. Kröner verschenen : Die Longinuslegende. Ihre Entstehung und Ausbreitung in der französischen Litteratur. In deze (korte) verhandeling geeft Kröner een overzicht van de historische legende, zoals die uit de Acta Sanctorum bekend is en hij illustreert dan met voorbeelden uit Franse chansons de geste en kruistochtgedichten de bekendheid van Longinus in de Franse literatuur ². Tot een schrijving van de verschillende elementen van de legende of tot een grondiger onderzoek van hun verspreiding komt hij niet.

Meer diepgaand was het onderzoek dat R.J. Peebles aan de traditionele gegevens van de legende wijdde : The legend of Longinus in ecclesiastical tradition and in English literature, and its connection with the Grail, Baltimore 1911. Dit overzicht van Engelse Longinusteksten bevat naast een aantal godsdienstig geïnspireerde teksten en bezweringen, hoofdzakelijk uittreksels uit literaire werken. Evenmin als bij Kröner treffen we bij Peebles een ontleding aan van de verschillende elementen van de middeleeuwse legende. Uit de titel blijkt overigens dat een voorname opzet van Peebles werk het graalonderzoek is geweest ; daaraan wordt haast de helft van haar studie gewijd.

In een lijvig Duits werk van de hand van K. Burdach is de eigenlijke Longinuslegende slechts van secundair belang ; hoofddoel is voor hem eveneens het elementenonderzoek van de graallegende, wat zijn titel trouwens duidelijk maakt : Der Gral, Forschungen über seinen Ursprung und seinen Zusammenhang mit der Longinuslegende, Stuttgart 1938 ³. Op uitvoerige wijze onderwerpt Burdach de oorspronkelijke bronnen aan een grondig onderzoek en hij beschouwt de zijdewonde in historisch perspectief. Duitse Longinusteksten vinden we bij hem eerder sporadisch, nl. een paar bezweringen en fragmenten van passie-spelen.

Tot nog toe werd dus vrijwel geen aandacht geschonken aan het karakter van de Longinuslegende, zoals dat uit de middeleeuwen is tot ons gekomen en dat gevoelig verschilt van de legende uit de oudere bronnen.

Om die verschillende elementen te kunnen bepalen, moest een vrij groot aantal Longinusteksten verzameld worden ; de keuze van deze teksten mocht evenwel niet beperkt blijven tot de literatuur of tot een of andere periode, en inzonderheid moesten bij het

(2) Aangevuld door Peebles, *The legend*, p. 127.

(3) Toch blijkt Burdach het werk van Peebles niet gekend te hebben.

onderzoek ook betrokken worden de zuiver „christelijke” teksten van gebeden, lijdensbeschouwingen, mystisch-ascetische geschriften enz.

Wij konden aldus een verzameling teksten bij elkaar brengen die, naast haar belang voor de eigenlijke Longinus-legende, tevens een vrij goed overzicht geeft van wat inzonderheid in de late middeleeuwen en in het begin van de moderne tijden als passie-oefeningen bekend stond; de voorbeelden, die Dr. M. Meertens voor elk genre passie-oefening heeft weten te verzamelen⁴, vinden hier haast alle een aanvulling. Hoe groot de verscheidenheid in opvatting en innerlijke overtuiging bij al deze teksten ook moge zijn, ook deze kennismaking is voor de gelovige ontroerend en verrijkend.

Een eerste reactie bij het doorlezen van de Longinusteksten zal wel geweest zijn, verwondering om het grote aantal, verwondering dat Longinus in onze streken een zodanige bekendheid heeft gotten. De haast tachtig Longinuspassages zijn in dit opzicht overtuigend genoeg, zeker als men bedenkt dat deze lijst vrij gemakkelijk met nog meer voorbeelden had kunnen aangevuld worden.

Belangrijk lijkt mij eveneens de chronologische spreiding. Elke eeuw, van de dertiende tot de twintigste, heeft haar Longinus-gevuigen: een paar in de 13e en evenzo in de 18e, 19e en 20e eeuw, enkele in de 17e eeuw, een tiental in de 14e, de meerderheid evenwel uit de 15e en de 16e eeuw. Zonder deze cijfers in absolute zin te willen interpreteren, mogen we er toch uit afleiden dat de bloeitijd van de Longinustraditie binnen deze laatste eeuwen valt. Nadien treedt een duidelijke verstrakking tegenover de (buiten-evangelische) Longinuselementen op, zeer waarschijnlijk onder invloed van de historische, kerkelijke evolutie, o.m. het concilie van Trente, in het midden van de 16e eeuw. Een aantal werken uit die tijd en later, handelend over het lijden en waarin we Longinus hadden kunnen ontmoeten, leveren ons daar het bewijs van⁵.

Er is uit die chronologische spreiding een tweede besluit te halen, nl. in verband met teksten, die tot nog toe moeilijk dateerbaar

(4) Vgl. Meertens, *De godsvrucht* I en II.

(5) Enkele voorbeelden:

A. Poirters, *Het duyfken in de steenrots*, Antwerpen 1657.

Id., *Het heyligh Herte*, Antwerpen 1659.

P. Dierkens, *Exercitia spiritualia* (met *Devotissimum exercitium de passione Christi*), Ghendt 1659.

Het leven ons Heeren Jesu Christi, beschreven door de vier evangelisten, Brussel 1675 en gelijkaardige uitgaven als b.v. Gent 1717.

J. Lambrechts, *Goe weke*, Brugge 1678.

F. van de Werve, *Den spiegel des sondaeren ofte lessen op het bitter lyden*, Mechelen 1685.

Dagelycksche oefeninge op het bitter lyden, Brussel 1739.

Antonissen, *Den lydenden en stervenden Jesus*, 4 delen, Antwerpen 1785.

waren, b.v. bezweringsformules met het Longinusmotief. Wij kunnen nu zeggen dat die haast zeker tussen de 14e en de 16e eeuw ontstaan zijn. We mogen hiertoe met des te meer reden besluiten, daar in dezelfde eeuwen in andere landen, waar gedateerde bezweringsformules rijker zijn, een voorliefde voor het Longinusmotief in de bezweringsformules het vaakst tot uiting komt⁶. De belangstelling voor Longinus, zowel in bezweringsformules als in andere teksten, is overigens exponent van de groeiende belangstelling voor het lijden van Christus, waarvan het hoogtepunt ligt in de 15e eeuw⁷. Wel is de oorspronkelijke functie van Longinus in Nederlandse incantamenta niet altijd duidelijk af te lezen; logisch is zijn optreden in bezweringsformules van wonden en bloedingen, of van oogkwalen, maar in andere teksten met andere doeleinden, is het verband wel enigszins zoek.

Voor de theorie over het ontstaan van de bezweringsformules is de constatare van belang, dat deze Longinusbezweringsformules uit dezelfde kerkelijke of para-kerkelijke sfeer stammen als de andere godsdienstige teksten uit onze verzameling.

Tenslotte moeten we nog even resumeren welke de verhoudingen zijn tussen de oorspronkelijke legende en de middeleeuwse versies; we moeten nagaan welke elementen werden behouden, welke werden weggelaten en wat nieuw is of aangevuld werd.

Sporen van de verwarring *centurio - miles* blijven nog wel bestaan, maar de voorkeur van de Nederlandse auteurs en commentatoren gaat ontegensprekelijk naar de *miles*.

Uit het leven van Longinus dat na de Calvariegebeurtenissen ligt, hebben onze schrijvers alleen de hoofdtrekken onthouden: bekeering, evt. bisschopsambt, en martelaarschap in Cappadocië; nergens evenwel wordt gepoogd deze gegevens te detailleren.

Van de legende over het terugvinden van het hoofd van de heilige, over de weduwe Christiana, van het motief van de christelijke soldaat is er nergens sprake meer.

Het enige wat overblijft is de absolute kern van de hele legende: een militair, met name Longinus, steekt tijdens de passie in Christus' zijde. Uitzondering moeten we maken voor één thema, dat van de blindheid, dat zich echter naar Longinus zelf heeft verplaatst en dat erin slaagt om de aanvankelijke reserve, die we bij enkele Westerse vroege compilatoren hadden geconstateerd, volkomen te overwinnen en zich naar voor te dringen.

Maar we zien nog meer nieuwe elementen: de militair van de lanssteek is lang niet altijd een Romeinse onderhorige, ook een Jood

(6) Voor Duitsland Hampp, *Beschörung - Segen - Gebet*, p. 202 en 204.

(7) C. Richstätter, *Christusfrömmigkeit in ihre historischen Entfaltung*, Köln 1949, p. 196, 215.

kan met deze opdracht belast worden, zelfs een toevallige aanwezige. De lanssteek kan meteen ook de doodssteek geweest zijn.

Zo gezien wordt de Longinuslegende een vrij eigenaardig geheel : een aanvankelijk sobere kern opzwellend tot een cyclus, waarvan de Acta Sanctorum een overzicht geven, maar die nagenoeg volkomen onvruchtbaar is gebleken. Tenminste in de Nederlandse middeleeuwen vertrekken we met haast niets meer dan de aanvankelijke kern, die gedurende een paar eeuwen met enkele nieuwe elementen wordt aangevuld ; daarna verdwijnen die op hun beurt.

Langs een eerder ongewone weg komen we aldus tot de overtuiging, dat alleen de kern van deze legende enige kans van waarachtigheid zou kunnen inhouden ⁸.

Een ander besluit dringt zich op. Het instandhouden van deze kern met afvallende en toegevoegde elementen is het werk geweest van „geleerden”, de legende is „literair” en op geen enkel ogenblik is Longinus een volkse heilige geweest. Kröner meende het tegenwoordel te mogen beweren ⁹ „omdat Longinus uit het volk gekomen is”, maar een dergelijk zwak argument vervalt, als wij moeten vaststellen dat ons van nergens een eigen altaar bekend is ¹⁰, een patroonschap, een volksdevotie, een litanie ¹¹, niet eens een bidprentje ¹².

Het feit echter dat zo vaak naar buitenlandse parallellen kon verwezen worden, heeft ons toegelaten de grote geestelijke eenheid van het Westen waar te nemen, lang voor er van een Verenigd Europa sprake was.

(8) Men vergelijke het oordeel van Baudot en Chaussin, *Vie des saints*, deel III, p. 313-314 : les Acta Longini (...) sont dénués de toute autorité et l'on ne peut tirer aucun détail sérieux. Tout ce que l'on peut dire, c'est que des traditions anciennes se rattachent à ce nom inscrit dans les martyrologes.

(9) Kröner, *Die Longinuslegende*, p. 28.

(10) We bedoelen in de Nederlanden. Ch. Cahier, *Caractéristiques des Saints dans l'art populaire*, 2 vol., Paris 1867, vermeldt als plaatsen van eredienst in het buitenland Brunswijk en Mantua, nl. p. 451 en 621 in vol. II.

(11) Ook niet in *Schatkist der litanieën*, Turnhout s.d.

(12) Ook niet in de rijke verzameling bidprentjes van het Ruusbroecgenootschap. De enige afbeelding, die als devotieprentje zou kunnen doorgaan staat afgedrukt in het werk van J. David, *Paradisus sponsi et sponsae*, bij de tekst van nr. 61 : Longinus gekleed als bisschop met de mijter, een nimbus om het hoofd, in de rechterhand een speer, in de linker de bisschopsstaf en de palm der martelaren (tegenover p. 174).